

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

магістра

на тему: «Римська кіннота III ст. н. е.: тенденції розвитку»

Виконав: студент II курсу магістратури
денної форми навчання
напряму підготовки
(спеціальності)
032 «історія та археологія»
Завіруха Данило Сергійович

Керівник: к. і. н., доц.
Литовченко Сергій Дмитрович

Рецензент: к. і. н., доц.
Токарев Андрій Миколайович

Харків – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Історіографія.....	8
1.2. Джерельна база	15
1.3. Методологія та методика дослідження.....	23
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ТА ФОРМУВАННЯ НОВИХ КАВАЛЕРІЙСЬКИХ ПІДРОЗДІЛІВ У КРИЗУ ІІІ СТОЛІТТЯ.....	27
2.1. Передумови кризи ІІІ ст.....	27
2.2. Історичний контекст формування мобільного корпусу.....	31
2.3. Утворення корпусу.....	43
2.4. Включені до мобільного корпусу етнічні підрозділи: Dalmatae, Mauri та Osroeni.....	55
2.5. Інші включені до мобільного корпусу підрозділи: Scutarii, Stablesiani та Promoti.....	60
РОЗДІЛ 3. ПОДАЛЬША ДОЛЯ КАВАЛЕРІЙСЬКИХ ПІДРОЗДІЛІВ.....	67
3.1. Роль реформ Діоклетіана та Константина.....	67
3.2. Історичний шлях підрозділу equites Dalmatae.....	79
3.3. Історичний шлях підрозділу equites Mauri та кінноти Осроєни.....	91
3.4. Історичний шлях неетнічних підрозділів корпусу.....	101
3.5. Порівняльний аналіз тенденцій розвитку кавалерійських підрозділів включених до складу мобільного корпусу.....	113
ВИСНОВКИ.....	126
ДОДАТКИ.....	133
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	137
РЕЗЮМЕ	145

ВСТУП

Досить тривалий час кавалерії в римській армії відводилася другорядна роль. Завдання, які вона була покликана виконувати на полях битв були відчутно скромнішими за ті, що покладалися на важку піхоту «класичних» римських легіонів I ст. до н. е. – II ст. н. е.¹. Проте, вже наприкінці II – напочатку III століття важка піхота зазнає кризи своїх тактичних та стратегічних прийомів, а з переходом від Ранньої імперії до Пізньої переживає період свого занепаду.

У той же час, на полі бою все частіше стали застосовуватися підрозділи кінноти значної чисельності, що раніше було скоріше винятком. Саме руйнівна криза III століття призвела до росту значимості римської кавалерії в армійській ієрархії, тим самим сприяючи видозміненню усталених військових традицій². Саме з приходом III століття можна з упевненістю казати про чітку усталену диференціацію римської кінноти на класи. Досліджувані нами сьогодні контингенти римських вершників репрезентують усі ці класи.

Актуальність праці, перш за все, виражається у тому, що метаморфози військового мистецтва кризового III століття для нас, багато в чому, залишаються темною плямою на тлі військової історії. Проте, саме традиції сформовані у цей проміжок часу відчутно вплинули на подальший розвиток римського військового ремесла. Водночас, є очевидною недостатня вивченість теми римських кінних контингентів, які були утворені у III ст. та походили з кавалерійської армії Галлієна та його наступників. Чого тільки вартий той факт, що про один з найвідоміших контингентів римської допоміжної кінноти – *equites Mauri*, у енциклопедії класичної давнини Паулі-Віссова після подій

¹ Банников А. В. Эволюция римской кавалерии в III–V вв. н. э. // Проблемы античной истории. Сборник научных статей к 70-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова. Санкт-Петербург, 2003. С. 306.

² Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. Германцы. Санкт-Петербург, 1999. Т. 2. С. 158–161.

перших століть н. е. не сказано ні слова¹. Але ж саме підрозділи мобільного корпусу були одним з головних інструментів у руках римських імператорів від Галлієна до Авреліана у справі возз'єднання імперії та оборони кордонів від «варварів». Регулярні та масові частини вершників, а особливо етнічного характеру, були незвичним явищем для попередньої історії римської армії. Заразом, саме новостворені у найтяжчий час контингенти кавалерійського резерву, які активно набували регулярного характеру у досліджуваний час, стали відчутною та впливовою частиною уже згаданих нових військових традицій римського військового ремесла. Саме ці нові принципи неабияк впливали на подальшу історію Римської імперії. Отже, глибоке вивчення цієї проблеми дасть змогу прослідкувати генези цих нестандартних та важливих для римської військової системи формувань, порівняти їх та, як наслідок, краще розуміти їх специфіку та тенденції розвитку.

Предметом дослідження цієї магістерської дипломної роботи є підрозділи пізньої римської армії, які були утворені у III ст. н. е. та походили з центрального кавалерійського резерву утвореного імператором Галлієном: *Equites Dalmatae*, *Equites Mauri*, *Equites Osroeni*, *Equites Scutarii*, *Equites Stablesiani* та *Equites Promoti*.

Об'єктом дослідження є пізня римська військова система.

Хронологічні межі роботи базуються на кількох датах, фактах і процесах, і, до того ж, мають свою проблематику. Так як перші згадки про існування корпусу кавалерії відносяться до правління імператора Галлієна і відсилають нас до 259 року, то нижній рубіж можна сміливо визначати цим роком. Однак надалі виведення подібних точних дат є для нас практично неможливим. Основним зламним моментом, що розділяє час існування досліджуваних армійських частин на два якісно різні періоди, є розформування мобільного корпусу кавалерії за часів тетрархії. Ця подія

¹ Der Kleine Pauly in fünf Banden. Lexicon der Antike. Band 3. Iuppiter – Nasidienus. Munchen, 1979. S. 1091–1095.

започаткувала нову форму організації та існування досліджуваних частин, що не могло не позначитися на якості доступної нам сьогодні інформації. У зв'язку з роздробленням і розосередженням вищезгаданого мобільного корпусу ми не маємо точного датування щодо припинення існування відповідних загонів. Ми можемо лише припустити, що остаточною кульмінацією їхнього бойового шляху на Заході був крах Західної Римської імперії. Водночас, на Сході свідчення про їхнє існування продовжують доходити до нас аж до середини VI століття, чим ми і обмежимо хронологічні межі нашого дослідження.

Територіальні межі дослідження визначаються кордонами тогочасної Римської держави. Слід зазначити, що у це поняття ми включаємо також сепаратистські утворення, які були нерідкісним явищем під час кризи III століття, та усі території сторін подальших громадянських воєн.

Метою роботи є визначення основних тенденцій розвитку підрозділів кавалерії що походять з мобільного корпусу III ст.,

Для досягнення цієї мети нами було сформовано декілька дослідницьких завдань: виявити причини та мету формування нових регулярних підрозділів кінноти і включення їх до корпусу, скласти найбільш точне уявлення щодо етнічного та соціального складу цих контингентів, простежити шлях досліджуваних частин до розформування, проаналізувати *Notitia Dignitatum* разом з іншими джерелами та скласти загальну картину їхнього розподілу на момент кін. IV – поч. V ст., провести порівняльний аналіз історичного шляху цих підрозділів та за допомогою цього заповнити відповідні прогалини, нарешті, виявити свідчення про існування досліджуваних контингентів на найбільш пізніх етапах і запропонувати теорії їх зникнення.

Наукова новизна цієї роботи полягає у наступному: якщо, навіть поверхнево, ознайомитися із сегментом історіографії досліджуваних у цій роботі питань, то стає очевидною їх крайня степінь обмеженості та фрагментарності. Водночас, значення теми кавалерійських з'єднань, що походять з кризи III ст. н. е. є величезним для вивчення особливостей

військової системи Римської імперії у III–V ст. Цей кластер історичного матеріалу був несправедливо обійдений як вітчизняною науковою думкою, так і зарубіжними дослідниками, що залишає для потенційного дослідника доволі широке поле для наукової новизни праці. Ця дипломна робота містить у собі наступні нові для відповідного сегменту історіографії аспекти: комплексне вивчення процесу утворення підрозділів кінноти для включення у склад мобільного корпусу, послідовне та всеохоплююче дослідження цих регулярних підрозділів, детальний аналіз кількісних, організаційних та інших даних по Нотіції Дігнітатум, а також ретельний порівняльний аналіз між собою регулярних частин на всьому часовому проміжку їх існування, опираючись на доступну нам інформацію. Це дозволить заповнити відповідну прогалину в історіографії проблеми та глибше зрозуміти специфіку пізньої римської військової справи.

Апробація результатів дослідження у різних своїх аспектах відбулась тричі. Двічі тема була представлена на міжнародній науковій конференції «Каразінські читання» у 2020 та 2021 рр., що проходила на базі історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Тези в обох зазначених роках були опубліковані у відповідних виданнях тез доповідей конференцій. У 2023 р. тема була представлена на науковій студентсько-учнівській конференції «XXII козацькі читання», яка проходила у Харківському Національному педагогічному університеті ім. Г. С. Сковороди на базі факультету історії та права.

Дослідження структурно поділено на вступ, а також три розділи, що зумовлено поступовістю вирішення дослідницьких завдань і досягнення поставленої мети. Таким чином, у першому розділі були розглянуті питання теоретико-методологічних проблем дослідження. У другому розділі фігурують питання передумов кризи III ст., історичного контексту формування мобільного корпусу, його утворення та аналіз виникнення усіх досліджуваних контингентів. У третьому розділі окреслена роль реформ Діоклетіана та Константина у процесі реформування армії, послідовний аналіз

історичного шляху усіх основних формувань які вийшли з кризи III ст. та порівняльний аналіз тенденцій їх розвитку. Завершенням роботи є висновки, де зазначені результати нашого дослідження. Список використаних джерел та літератури і додатки заключають роботу.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Головною проблемою, що постає перед нами при розгляд даної теми є те, що спеціалізованих праць які мали б за мету комплексно розкрити розвиток кавалерійських контингентів, що походять з кризи III ст. не існує. У тій самій мірі це стосується і джерельної бази нашої праці. У центрі уваги завжди поставали або загальна історична канва подій, або інші більш вузькі теми, які торкаються нашої теми лише побіжно або фрагментарно.

1.1. Історіографія

Дослідження кавалерії мобільного корпусу є доволі важливою складовою при вивченні не лише Римської історії, а й військової історії загалом. З позаминулого століття дослідники почали потроху вивчати кавалерійський резерв III ст. з точки зору політичної історії. Саме це послугувало збільшенню зацікавленості до особливостей кавалерійських контингентів з його складу, які виступають як важливий феномен подальшої політичної історії, а також як вагома частина військової історії пізньої античності взагалі.

Важливим залишається питання: у якій мірі схарактеризовано роль контингентів мобільного корпусу III ст. у розвитку військової думки Пізньої античності у працях узагальнюючого характеру? Можна констатувати, що деякий час такого роду сюжети знаходились на периферії дослідницьких інтересів, тож в перших узагальнюючих працях автори торкаються цих сюжетів лише побіжно та тільки у загальному політичному контексті. Так, одним з перших авторів який побіжно торкнувся явища мобільного корпусу

кавалерії був Теодор Моммзен¹. Він стисло охарактеризував епоху, однак не надав для нашого дослідження вагомих ланок до розуміння суті цього явища. Все ж, початок був покладений і це важливо.

Перший, хоч і фрагментарний, але уже аналіз деяких окремих складових корпусу та його явища загалом провів напочатку ХХ ст. Е. Ріттерлінг², який вперше дійшов чітких обґрунтованих висновків про масштабні перетворення військової системи за часів правління Галлієна на підставі аналізу праць Зосима, Зонари та Нотиції Дігнітатум. Паралельно із ним схожі дослідження вів Л. Омо³: він довів, що на долю імператора випали надзвичайно складні випробування, де він зробив усе можливе для реформування застарілої системи та відновлення могутності держави.

У 20-ті рр. ХХ ст. увагу дослідників в основному приваблювала зміна військової системи зі старої на нову та роль у цьому саме *Equites Dalmatae* як найбільш відомого контингенту. Продовжувалися і фундаментальні дослідження загального характеру у яких мобільний корпус став займати усе більш вагоме місце. У 1920 році Р. Гроссе⁴ опублікував роботу «Римська військова історія від Галлієна до початку встановлення фемної організації», де закріпив твердження, що саме з Галлієновських реформ виходить і починає своє існування пізня римська військова організація. Він же висунув думку про нерозривність формування кавалерійського резерву і *Equites Scutarii*⁵, таким чином вперше виділивши та проаналізувавши цей контингент.

¹ Mommsen T. *Abriss des römischen Staatsrechts*. Leipzig, 1893.

² Ritterling E. *Zum römischen Heerwesen des ausgehenden dritten Jahrhunderts*. Berlin, 1903.

³ Homo L. *L'Empereur Gallien et la crise de l'Empire Romain au IIIe siècle // Revue historique*. Paris, 1913. № 113.

⁴ Grosse R. *Römische Militargeschichte von Gallienus bis zum Beginn der Themenverfassung*. Berlin, 1920.

⁵ *Ibid.* S. 16–17.

З відомих авторів початку ХХ ст. треба відлити Є. С. Нішера¹ та А. Альфольді². Вони у загальних рисах описали роль мобільного корпусу і критично проаналізували процес створення самобутнього явища далматської кавалерії та запропонували свої варіанти вирішення проблеми етнічного складу та територіального походження цієї найбільш чисельної категорії у складі резерву. Особливого значення праця Є. С. Нішера набуває у межах теми Діоклетіано-Константинівської реформи та її ролі у видозмінненні мобільного корпусу. А. Альфольді, у свою чергу, вперше розклав мобільний корпус на складові та виокремив своєю увагою найбільш відомий тип – *Equites Dalmatae*.

У 30-х рр. Д. Паркером³ був вперше докладно вивчений контингент *Equites Promoti*, який він у 1933 році пов'язав із імператором Авреліаном, що є провідною теорією їх виникнення і до сих пір.

Із 40-ми роками ми пов'язуємо наукову діяльність Е. М. Штаерман⁴, а саме її дослідження у сфері етнічного та соціального складу римського війська досліджуваних нами хронологічних періодів.

На 50-ті рр. припадає активна дослідницька діяльність Ф. Альтхайма⁵ та Дж. Форні⁶. Ф. Альтхайм розпочав довгу дискусію щодо походження підрозділу *Equites Dalmatae* та його ролі у складі мобільного корпусу, а Дж. Форні залишив нам розуміння стану справ у римській армії III ст., зокрема, у питанні варваризації. Проте ці дослідження проводилися лише мимохідь у контексті вивчення більш загальних історичних матерій.

¹ Nischer E.C. The Army reforms of Diocletian and Constantine and their modifications up to the time of the *Notitia Dignitatum* // *The Journal of Roman Studies*. London, 1923. № 13.

² Alföldi A. Der Usurpator Aureolus und die Kavalleriereforme des Gallienus // *Zeitschrift für Numismatik*. Berlin, 1927.

³ Parker. The Legions of Diocletian and Constantine // *Journal of Roman Studies*. 1933. Vol.12.

⁴ Штаерман Е. М. Этнический и социальный состав римского войска на Дунае // ВДИ, 1946. № 3.

⁵ Altheim F. *Niedergang der alten Welt. Eine Untersuchung der Ursachen*. Frankfurt am Main, 1952.

⁶ Forni G. *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*. Milano–Roma, 1953.

60-ті рр. ми, перш за все, ототожнюємо з дослідженнями Д. Хофмана¹ та М. Джонса², які побіжно дослідили контингенти *Equites Stablesiani* та *Equites Mauri*, відповідно.

У 70-ті рр. активно публікував свої праці М. Спейдель³. Він висунув загальноприйнятту сьогодні теорію виникнення назви *Equites Stablesiani*, доповнив теоретичний склад мобільного корпусу додатковими підрозділами та ще більше розвив дискусію щодо походження далматських вершників. У той же час Л. де Блуа все глибше вивчав мобільний корпус у Галлієнівський час⁴.

Особливо плідним у дослідженні нашої проблематики варто вважати початок 80-х рр. У 1981 р. вийшла відома робота П. Коннолі «Greece and Rome at war»⁵. У масштабному дослідженні знайшлося трохи місця і далматській кінноті. Автор вказав на знаходження деяких підрозділів досліджуваної кавалерії у складі комітату, а також відзначив особливості підрозділів зі специфічним найменуванням «*sineus*». То ді ж плідно працював над темами утворення корпусу та його складових підрозділів Е. П. Глушанин⁶. У цей період

¹ Hoffmann D. *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*. Düsseldorf, 1969–1970. Vol. 1.

² Jones A. H. M. *The Later Roman Empire 284–602, a Social Economic and Administrative Survey*. Oxford: 1964. Vol. 1.

³ Speidel M. *Stablesiani: The Raising of New Cavalry Units during the Crisis of the Roman Empire* // *Chiron*. Berlin, 1974. №4.; Speidel M. *Guards of the Roman Armies*. Bonn, 1978.

⁴ Blois L. *The Policy of the Emperor Gallienus*. (Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society.) Leiden, 1976.

⁵ Коннолі П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории. Москва, 2001.

⁶ Глушанин Е. П. Военные реформы Диоклетиана и Константина // *ВДИ*, 1987. № 12; Глушанин Е. П. Предпосылки реформ Галлиена и их место в трансформации римской армии // *Страны Средиземноморья в античную и средневековые эпохи. Проблемы социально-политической истории. Межвузовский сборник. Горький*, 1985.

можна додатково виділити діяльність таких дослідників: П. Д. Брітон¹, А. Шастаньоль², П. Галліон³ та Р. Ріс⁴.

У 90-рр. продовжувались дослідження М. Спейделя⁵: він опублікував статтю, в якій було представлено комплексне дослідження відомих нам фактів щодо існування мавританської кінноти до кризи III ст. включно. С. Макдовл приділив частину своєї уваги особливостям поділу мобільного корпусу Діоклетіаном⁶. У той самий час, П. Соузерн та К. Діксон, у контексті спільного дослідження пізньої римської військової системи, внесли до наукової скарбниці нашої теми деяку кількість тез щодо equites Mauri в часовому проміжку між Олександром Севером та Галлієм⁷. Важливою для нас публікацією, безумовно, також є книга І. П. Сергєєва «Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории»⁸. Він провів якісне та ґрунтовне дослідження явища кризи III століття та мобільного корпусу Галлієна. Також можна виділити М. Нікесі⁹ та Дж. Герард¹⁰ з їх більш загальними працями.

Значні дослідження саме окремих контингентів почалися лише з приходом XXI століття. Спершу слід відзначити діяльність А. В. Баннікова. У

¹ Britton, P. D. *The military and administrative reforms of the emperor Gallienus*. Durham, 1981.

² Chastagnol A. *L'évolution politique sociale et économique du monde romain, de Dioclétien à Julien, la mise en place du régime du Bas-Empire, 284-363*. Paris, 1982.

³ Gallion P. *Western Gaul in the Third Century // The Roman West in the Third Century*. P. 2. Oxford, 1981.

⁴ Reece R. *The third century: crisis or change? // The Roman West in the Third Century*. P. 1. Oxford, 1981.

⁵ Speidel M. P. *Mauri equites. The tactics on light cavalry in Mauretania // Antiquités africaines*. Paris, 1993. № 29.

⁶ Macdowall S. *Late roman cavalryman, 236–565 AD*. London, 1999.

⁷ Southern P., Dixon K. R. *The Late Roman Army*. Toronto, 1997; Southern P. *The Roman Empire from Severus to Constantine*. London, 1994.

⁸ Сергєев И. П. *Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории*. Харьков, 1999.

⁹ Nicasie M. J. *Twilight of Empire. The Roman Army from the Reign of Diocletian until the battle of Adrianople*. Amsterdam, 1998.

¹⁰ Hiernard J. *Une source de l'histoire romaine: la monnaie impériale de Septime Sévère à Constantin // Pallas – Revue d'études antiques. L'Empire romain de 192 à 325*. Toulouse, 1997.

своїх численних публікаціях по військовій справі Пізньої імперії¹ він неодноразово торкався тем, що стосуються проблеми підрозділів зі складу кавалерійської армії: мобільний корпус Галлієна, структура пізнього римського війська, роль у цій системі кінноти, чисельність кавалерійських частин, різні кінні контингенти тощо – усе це отримало всебічний аналіз дослідника протягом останніх десятиліть, що значно допомогло вивченню нашої проблеми.

Унікальні дані щодо місцезнаходження далматських контингентів у Кіренаїці надав Є. А. Мехемедієв². Стаття Зубарь В. М., Сарновски Т., Антонова И. А. «Новая латинская надпись из раскопок цитадели и некоторые вопросы позднеантичной истории Херсонеса»³ пролила нове світло на розміщення далматських вершників навіть у Криму. М. В. Мішуров⁴, як і А. О. Лук'янов з П. А. Комлевим⁵, зробили всебічний аналіз формування мобільного корпусу та підрозділів з його складу і, зокрема, етнічного питання далматської

¹ Банников А. В. Эволюция римской кавалерии в III–V вв. н. э...; Comitatuses, comitatus и «полевая армия» // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. Санкт-Петербург, 2005. № 4; В. И. Холмогоров и начало изучения позднеимперской военной организации в отечественной историографии // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: сб. статей. Санкт-Петербург, 2008. № 7; Позднеимперская военная система: изменение традиционной структуры и выработка новых форм организации: Автореферат дис... доктора исторических наук. Санкт-Петербург, 2011; Пограничные войска Римской империи (limitanei и ripensis) // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. Санкт-Петербург, 2008. № 7; Римская армия в IV столетии (от Константина до Феодосия). Санкт-Петербург, 2011; Вегедий о системе комплектования римской армии. // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: сб. статей. Санкт-Петербург, 2013. № 13; Этапы формирования римской походной армии и мобильная кавалерия Галлиена // Альманах современной науки и образования. Тамбов. 2015. № 8; На пути к Адрианополю. Последняя страница римской военной истории. Санкт-Петербург, 2017.

² Мехамедиев Е. А. Войсковые подразделения позднеимперской Киренаики в IV–V вв.: организационные и территориальные аспекты в контексте данных Синезия Киренского // Вестник древней истории. Москва, 2014. № 3.

³ Зубарь В. М., Сарновски Т., Антонова И. А. Новая латинская надпись из раскопок цитадели и некоторые вопросы позднеантичной истории Херсонеса // Херсонесский сборник. Севастополь, 2001. № XI.

⁴ Мишуров Н. В. К вопросу о создании мобильной армии при императоре Галлиене // Демидовский временник: материалы научной конференции, посвящённой 25-летию исторического факультета. Ярославль, 2014.

⁵ Лукьянов А. О., Комлев П. А. Реформы Галлиена как предпосылки создания новой военной системы поздней Римской империи // Язык. Культура. Коммуникации. Челябинск, 2016. № 2.

та маврської кінноти. Належне слід віддати Ю. Б. Циркіну¹ з його розробкою поняття «військової анархії» стосовно кризи III ст. А П. Ранс² відкрив для нас долю одного з підрозділів стаблесіаніїв у V ст.

Нарешті, в 2017 році Томаш Дзюрджик у статті «The Relation of Late Roman Equites Dalmatae to Dalmatia»³ детально розглянув історію відповідних підрозділів і провів порівняно глибокий аналіз їхнього походження та поетапного розвитку. У тому ж році наш вітчизняний дослідник О. В. Вус випускає схожу статтю «Підрозділи Equites Dalmatae в армії Римської імперії у другій половині III–V ст.»⁴. У цій роботі автор дає практично вичерпний огляд історичного шляху підрозділів далматів від створення Галлієном мобільного корпусу і до останніх слідів, залишених ними у VI столітті. У 2018 році Г. Еспозіто⁵ у контексті загального дослідження кінноти пізньої римської армії приділив деяку увагу і підрозділам equites Mauri. Останні декілька років відзначаються публікаціями Д. Г. Волинкіна⁶, які часто є дотичними до проблематики нашого дослідження.

Складові мобільного корпусу, у тому числі і їх подальша історія, як предмет дослідження, останнім часом стають все більш помітними в історіографії військової історії пізньої античності. Глибоке та систематичне вивчення пізньої римської військової організації та, в особливості, римської кавалерії розпочалося доволі давно. Проте підрозділи «етнічної» кавалерії, що

¹ Циркин Ю. Б. «Военная анархия» (из политической истории Рима III в. н. э.) // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: сб. статей. Санкт-Петербург, 2010. № 9.

² Rance P. The Third Equites Stablesiani at Cyrrhus // Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts. München, 2012. № 42.

³ Dziurdzik T. The Relation of Late Roman Equites Dalmatae to Dalmatia // Illyrica Antiqua II - In honorem Duje Rendić-Miočević, Proceedings of the international conference. Zagreb, 2017.

⁴ Вус О. В. Подразделения Equites Dalmatae в армии Римской империи во второй половине III–V вв. // Дриновский сборник. Харьков, 2017. Т. X.

⁵ Esposito G. Armies of the Late Roman Empire AD 284 to 476: History, Organization & Equipment. Barnsley, 2018.

⁶ Волинкин Д. Г. Реформа римской конницы при императоре Галлиене в 253 – 268 гг. н. э. (историографический обзор) // Древний мир: история и археология. Москва, 2020; Структура и организация мобильной армии императора Галлиена в 260–268 гг. // Исторический журнал: научные исследования: электрон. науч. журн. 2021. №3.

виникли як регулярне явище у III столітті та їх новостворені побратими по кавалерійській армії досить тривалий час не привертали достатньої уваги дослідників як окреме явище з принциповими відмінностями від усталених армійських традицій. Таким чином, з упевненістю можна казати про майже усебічну недостатність проведених раніше досліджень. Історіографія питань, що вивчаються вкрай фрагментарна, вибіркова та мізерна. Лише деякі вчені повністю присвячують свої роботи вивченню одного з досліджуваних у цій роботі питань. Подекуди, це обумовлено деякою непопулярністю пізньої римської військової справи серед дослідників. Слід зазначити, що степінь висвітленості в історіографії різних аспектів цієї роботи значно відрізняється. Так, найбільш гарно дослідженою темою можна назвати кризу III століття як таку та контингент далматських вершників. У свою чергу, регулярні маври, осроєнці, промоти, стаблесіанії та скутарії у більшості аспектів свого існування залишаються для нас темною плямою на тлі військової історії пізньої античності. Однак, слід зазначити, що останнім часом відповідна література активно публікується і представлена тема має великі перспективи для дослідників майбутнього.

1.2. Джерельна база

Важливим аспектом будь-якої наукової роботи є її ядро – джерельна база. Це дослідження, у своїй більшості, базується на різноманітних письмових джерелах.

«Нова історія» язичницького письменника II половини V ст. Зосима є одним із основних джерел для нашого дослідження¹. Він представив своїм сучасникам огляд римської історії від часу правління Октавіана Августа і до завоювання Риму Аларіхом в 410 р. Автор приділяє велику частину своєї уваги історії Східної частини імперії. Ця праця вигідно відрізняється від своїх

¹ Зосим. Новая история / Пер. с лат. Н. Н. Болгова. Белгород, 1999.

історичних аналогів як чистотою мови та стилю, так і підпорядкуванням матеріалу одній філософській ідеї – виявленню причин всебічного занепаду Римської імперії. Однією та основною серед таких він вважає поширення християнства і занепад звичаїв. Імовірним часом завершення книги можна вважати 498 р. Точно визначити місце складання джерела сьогодні неможливо. Проте ми можемо припускати, що автор почав писати книгу паралельно з цивільною службою в столиці Візантії, а закінчив її вже у відставці. Про Зосима ми знаємо, що життя його проходило у Константинополі в II половині V ст. Згідно з Фотієм, він був фінансовим чиновником (коміт, адвокат фіску та деякі інші високі фінансові посади) на службі у Східної римської імперії. Автор сповідував язичницьке світорозуміння і яскраво протиставляв себе все більш впливовому християнству. В ньому він вбачав загрозу існування імперії і першочергову причину її занепаду. Головна праця життя Зосима складається із 6 книг, у яких, здебільшого, увага приділяється подіям IV століття, тоді як I–III ст. повністю висвітлені вже у першій книзі. Пізніших вставок та підробок дослідниками творчості Зосима виявлено не було. Якщо говорити про джерела автора, то ми, довіряючись Константинопольському патріарху та досвідченому книголюбу Фотію, можемо говорити про практично повне базування на праці візантійського історика IV–V ст. Євнапія. Як висловився патріарх: «[від Євнапія] він відрізняється лише стислим і менш образливим описом Стиліхона»¹. Ступінь довіри яку ми можемо надати Зосиму знаходиться в прямій залежності від наших цільових аспектів: якщо ми намагаємося отримати фактологічний матеріал, описи подій військової, громадянської історії тощо, то цілком можемо довіряти письменнику, однак у випадку із моральними та релігійними перипетіями нам слід бути вкрай обережними через явну упередженість язичницького автора. Текст Зосима дійшов до нас майже повністю за винятком кінця першої книги та початку другої. У контексті нашої теми перша книга «Нової історії» допоможе нам

¹ Фотий. Зосим. Новая история // Мириобиблион / Пер. с греч. Д. В. Мещанский. Хабаровск, 2014.

краще розібратися в суті військових реформ Галлієна: їх цілях, змісті та наслідках, а також дізнатися про деякі сторінки бойової слави підрозділів *equites Dalmatae* та *equites Mauri*.

Один із імовірних авторів «Історії Августів»¹ – Требеллій Полліон доніс до наших днів, напевно, найточніші згадки про долю кінноти далматів у III ст. Як стверджує джерело, перу Требеллія Полліона належить деяка кількість біографій у складі цієї великої праці, а саме: Валеріана, Галлієна, Клавдія Готського та розділ «Тридцять тиранів». Наскрізний сюжет книги – це перетворення «Золотого віку» імперії при Антонінах, шляхом проходження через жахливі лиха III ст., до нового розквіту її могутності при Авреліані, Діоклетіані та Константині. Що примітно, у документі відсутні жодні вступні розділи. Ймовірно, це пов'язано з їх втратою чи навмисними діями невизначеного характеру по їх вилученню. Зазвичай, передбачається, що «Історія Августів» була написана шістьма авторами під час правління Діоклетіана та його наступника Константина, тобто у кінці III – початку IV століття. Імовірне авторство шести письменників дуже сумнівне². На підтвердження можна навести такі думки: стиль написання практично незмінний протягом усього тексту, про шістьох авторів, у тому числі і про Требеллія, нічого більше невідомо, присутні множинні фальсифікації на користь впливових сімейств початку IV століття тощо. Через це ми вважаємо цілком резонним зробити висновок про невірність традиційного авторства даної роботи. Визначити місце складання документа неможливо через відсутність будь-яких даних і значного часового проміжку. Велика праця складається з приблизно трьох десятків повноцінних біографій правителів імперії від Адріана до Каріна (117–285 рр.) та кількох узагальнюючих біографій, як-то: «Тридцять тиранів», «династія Кара» та «чотири тирана». На сьогоднішній день ми не маємо інформації про будь-які пізніші вставки в

¹ Требеллій Полліон. Тридцять тиранов, Двое Галлиенов, Божественный Клавдий / Пер. с лат. С. П. Кондратьева // Жизнеописания августов // Властелины Рима. Москва, 1992.

² Сергеев И. П. Ук. соч. С. 9.

документ. Що ж до джерел автора чи авторів, то є явне наслідування імператорським біографіям Светонія та запозичення інформації в істориків середини IV століття – Аврелія Віктора та Євтропія. Як уже було відзначено, у цій праці сучасними дослідниками виявлено вкрай сумнівні моменти. Критиці піддаються маніпуляції з імператорськими та придворними родовими деревами з метою представити у більш вигідному світлі членів відповідних впливових родів початку IV століття, а також будівництва кар'єр деяких персонажів III століття на зразок IV. Для нашої теми праця, перш за все, цікава в контексті опису бойових дій із застосуванням досліджуваних підрозділів та пов'язаних з ними посадових ланок.

Notitia Dignitatum – найцікавіший документ епохи Пізньої імперії¹. Цей список зафіксував процес реорганізації адміністративної та військової системи у IV–V ст. Сьогодні критики факту справжності джерела не спостерігається. У *Notitia* відтворюється загальна схема військового командування, перераховані збройові майстерні, військові частини, як і пункти, де вони дислокувалися. *Notitia* винятково багато ілюстрована. На її сторінках зображені малюнки, емблеми та символи, які, імовірно, наносилися на щити найрізноманітніших підрозділів обох частин Імперії. Датування *Notitia* завжди викликало і викликає великі проблеми. Деякі місця у трактаті змушують вважати, що він ілюструє стан справ до 376 р. н. е. В той самий час, у ньому згадуються і загоони, створені 423 чи 425 рр. н. е. Отже, питання жорсткої хронології залишається невирішеним. Визначення місця складання документа є для нас проблематичним через брак інформації та специфіку чиновницької документації. Джерело містить у собі список кількох тисяч посад Західної та Східної частин імперії військового та цивільного характеру, починаючи від палацових та закінчуючи провінційними. До того ж, значний обсяг джерела займає ілюстративний матеріал: малюнки на щитах, вкрай умовні карти, схематичні зображення міст, спорядження та дивовижні бойові машини.

¹ *Notitia Dignitatum* / ed. by O. Seeck, T. Mommsen. Berolini, 1876.

Notitia Dignitatum включає 90 розділів, багато з яких складають самостійні проілюстровані сторінки (5-20 малюнків). Джерело було схильне до постійного доповнення протягом кількох десятиліть. Викликано це природою документа, призначеного для імператора та вищого чиновництва з метою полегшення управління державою і, зокрема, її військовою машиною. Більшість дослідників доволі скептично ставляться до достовірності інформації, що надається джерелом. На наш погляд, слід бачити в Notitia загальну схему пізньої римської військової організації, проте Г. Дельбрюк зазначає, що навіть її варто сприймати з великою обережністю¹. До наших днів збереглися кілька дублюючих один одного копій документа XV–XVI ст.². Безпосередньо для нашого дослідження Notitia Dignitatum надає величезний масив даних щодо розподілу вексіяцій на римських кордонах та їх кількісному співвідношенню усіх досліджуваних контингентів, окрім вже зникнувших на той момент осроєнських вершників. Не станемо також забувати, що зображення на віньєтках, що містяться в Notitia, дають нам важливу інформацію, що стосується пізньої римської символіки³.

Праця Амміана Марцеліна «Історія»⁴ була задумана автором як продовження творів Тацита і складалася спочатку з 31 книги. Проте втрата перших 13 книг праці Амміана Марцелліна позбавила нас інформації щодо військової політики Діоклетіана і Константина. Від усього твору дійшли лише останні 18 книг (з XIV до XXXI), що охоплюють період від 353 р. по 378 р. н. е. Передбачається, що ці книги були написані Амміаном між 383 та 397 роками за раніше складеними нотатками. Довгий час Амміан сам служив в армії, а, отже, не з чуток був знайомий з різними сторонами військової справи. Оцінюючи значення «Історії» Амміана як джерела з пізньої римської

¹ Дельбрюк Г. Ук. соч. С. 188–189.

² Notitia Dignitatum. Basel, 1436.

³ См. Ткаченко А. А. Notitia Dignitatum как источник по позднеантичной эмблематике // Signum. Москва, 2000. № 2. С. 33–40.

⁴ Аммиан. История / Пер. с лат. Ю. А. Кулаковского, А. И. Сонни. Санкт-Петербург, 1994.

військової організації, зазначимо, що багаторічний досвід військової служби та безпосередня участь у військових діях є найкращим доказом того, що Амміан не був дилетантом у військовій справі і відомості, які він повідомляє цілком можуть вважатися достовірними та надійними.

Унікальну інформацію щодо знаходження далматських контингентів у Кіренаїці надає Синезій Кіренський – єпископ Птолемаїди¹. Роки життя традиційно датують приблизно 370–413 гг. Будучи активним громадським діячем, богословом і вкрай освіченою людиною, він залишив нам свою велику кореспонденцію, яка складається з більш ніж півтори сотні листів. В одному з них можна знайти унікальний опис далматського підрозділу і вкрай нехарактерні для джерельної бази цієї теми пасажі про любов до підрозділу, що нами вивчається.

Необхідно також відзначити працю Флавія Веґеція Рената «Короткий виклад військової справи»². Про самого автора нам мало, що відомо, однак у цьому творі Веґецій заглиблюється у тонкощі військового мистецтва римлян епохи Пізньої імперії і, що найбільше для нас примітно, іноді проводить паралелі з попередніми епохами, де часто фігурує саме III століття. Хоча час його творчої діяльності належить до кінця IV – початку V ст., все ж таки ми маємо можливість витягти з його трактату теоретичні основи, а, часом, і особливості матеріальної культури воїнів також і III століття, що вкрай важливо через відсутність альтернативи в контексті досліджуваного нами періоду. Тим не менш, множинні критичні зауваження закликають нас ставитись до його висловів з особливою обережністю³.

Не можна залишити без уваги відому роботу Діона Касія «Римська історія»⁴. Будучи представником вищих верств суспільства, він описує історію

¹ Цит. по Мехамадиев Е. А. Ук. соч.

² Веґеций. Краткое изложение военного дела / Пер. с лат. С. П. Кондратьев. Санкт-Петербург, 2004.

³ Дельбрюк Г. Ук. соч. С. 172–173.

⁴ Дион Кассий Коккейан. Римская история / Пер. с древнегреч. под ред. А. В. Махлаюка и др. Санкт-Петербург, 2011.

початку III століття в її політичних аспектах. Цей автор, як і всі наступні, згадує елементи військової справи лише у контексті канви політичних подій і не приділяє цьому належної уваги. Застосування подібних джерел необхідне через майже повну відсутність джерел, що несуть у собі великий обсяг корисної спеціалізованої інформації.

Як сучасник подій III століття, Геродіан у своїй «Історії імператорської влади після Марка» висвітлює канву основних політичних подій¹. Геродіан – виходець зі східних провінцій імперії, який писав ґрунтуючись на сучасній йому усній традиції², що не викликає у нас як істориків абсолютної довіри. Тим не менш, Геродіан часто постає перед нами як виразитель народної свідомості та надає унікальну інформацію.

Наступний автор – Секст Аврелій Віктор та його твір «Про цезарів»³. Незважаючи на час написання праці – друга половина IV століття, у тому числі зі слів цього автора ми маємо можливість судити про зміст військових реформ Галлієна, припинення існування системи принципату та інші соціально-політичні процеси, що належать до часу кризи III століття.

Унікальні свідчення щодо долі одної з частин скутаріїв у V ст. нам надає церковник V ст. Феодорит через частину своєї кореспонденції, що зберіглась у пізніших доробках⁴.

Відчутну значимість має один єгипетський папірус, що зберігся⁵. Це документ ділового характеру, який вказує лише на назву підрозділу у процесі передачі зерна. Найбільш правильно це буде назвати антом-прийому-передачі. Він дає нам змогу дізнатися про новий підрозділ, якого ми не знаходимо у

¹ Геродиан. История императорской власти после Марка / Пер. с лат. А. И. Доватура. Санкт-Петербург: Алетея, 1995.

² Сергеев И. П. Ук. соч. С. 9.

³ Аврелий Виктор. О цезарях / Пер. с лат. В. С. Соколова // Вестник древней истории. Москва, 1963. № 4.

⁴ Rance P. Ibid.

⁵ Oxyrhynchus Papyri 1513 // Grenfell B. P., Hunt A. S. The Oxyrhynchus Papyri. Part XII: Nos 1405-1593. London, 1916.

Нотиції, та судити про побут і організаційні аспекти служби таких частин як згадана.

У результаті, серед письмових джерел ми маємо великі історичні праці античних авторів, трактати, кореспонденцію та навіть ділову документацію. З іншого боку, у контексті нашої теми така строкатість джерел мало допомагає, оскільки у всіх них досліджувані нами контингенти згадуються рідко, дуже фрагментарно та побіжно у контексті інших більш важливих з точки зору авторів подій.

Велике значення у вивченні пізніх етапів існування досліджуваних контингентів грають дані епіграфіки¹. Археологами був виявлений цілий ряд надгробків з вказанням місця служби солдатів, пам'ятні стели про ті чи інші дії військ і навіть випадкові знахідки фрагментів написів на вже перероблених матеріалах інколи трапляються навіть малюнки як от на стелі одного з офіцерів-маврів, з якого ми можемо судити про деякі особливості екіпірування у такого роду підрозділах. Виявлені в різних частинах імперії вони допомагають нам уточнювати хронологію подій, стежити за переміщеннями підрозділів всередині імперії, дізнаватися про раніше невідомі загони, часом, у найнесподіваніших місцях, а також відстежувати найпізніші прояви їх існування.

У дуже обмеженому обсязі нашому дослідженню допомогли також данні фалеристики. Мова іде про 2 випущені Галлієном пам'ятні медалі², які можуть вказувати на степінь впливу головного кавалерійського резерву на перебіг подій у розпал кризи III ст.

Підсумовуючи матеріал, що є в джерелах, слід визнати його обмеженість, фрагментарність і, подекуди, сумнівну надійність. Представлена в працях античних істориків та корпусах написів інформація численна і різноманітна, проте значення окремих груп джерел аж ніяк не однаково:

¹ Mea C. Annexe 2. Catalogue des inscriptions. 658, 659 // La cavalerie romaine des Sévères à Théodose. Bordeaux, 2014; Зубарь В. М., Сарновски Т., Антонова И. А. Ук. соч.

² Hiernard J. Ibid. P. 105.

нарративні джерела надають нам загальну інформацію у великих кількостях, у той час як малочисельна епіграфіка та папіруси, здебільшого, наділяють нас унікальними даними.

Таким чином, слід визнати недостатній об'єм джерельної бази для більш обширної історичної праці, що, втім, анітрохи не зменшує актуальності цієї дипломної роботи, а, скоріше, навпаки. У майбутньому будуть відкриті нові епіграфічні пам'ятники, папіруси і новий археологічний матеріал, що зможуть доповнити джерельну базу.

1.3. Методологія та методика дослідження

Методологічна база та методи нашого дослідження логічно впливають з поставлених цілей та завдань. Для будь-якого історичного дослідження обов'язковим є принцип історизму – розгляд явищ лише у контексті епох коли вони мали місце. У цій роботі ми намагались максимально прискіпливо дотримуватись цього базового принципу уникаючи свідомих і несвідомих намагань «осучаснення» нашим розумінням фактажу у поясненні сутності подій та явищ минулого.

Перш за все, критика джерел, як зовнішня, так і внутрішня, дозволила нам скласти загальне розуміння принципів роботи з джерелами по цій темі: логіку їх появи, особливості відображення об'єкту та предмету дослідження і степінь довіри яку слід надавати тим чи іншим джерелам.

У нашому розпорядженні опинилась надто мала кількість об'ємних джерел з представленої теми. У більшості випадків висновки у цьому дослідженні побудовані у формі теорій та гіпотез, що опираються на максимально можливий на даний момент, але, насправді, мізерний обсяг історичної інформації. З цієї причини ми послуговуємось принципом позитивізму та намагались вести дослідження у межах цієї парадигми.

У нашому дослідженні ми використовували загальнонаукові, спеціально-історичні методи та конкретно-наукові методи. Серед загальнонаукових методів ми використовували методи аналізу та синтезу. Можливість застосовувати у нашому дослідженні теорію та методи суміжних наук надав нам принцип міждисциплінарності.

Переходячи до конкретних методів дослідження, першим слід відзначити історико-генетичний метод, за допомогою якого ми мали змогу прослідкувати причинно-наслідкові зв'язки у появі, розвитку та занепаду досліджуваних контингентів у доволі широких хронологічних межах та складних суспільно-політичних умовах.

За допомогою принципу системності ми змогли розглянути існування досліджуваних контингентів як безперервний взаємопов'язаний процес від їх утворення, протягом існування довжиною у декілька сторіччя та занепаду.

Вкрай важливим для нас виявився історико-порівняльний метод. Ми використовували його протягом усього дослідження. Водночас, один з параграфів цілковито присвячений вивченню відомих нам та ще існуючих на той момент 5 контингентів кінноти III ст. за допомогою історико-порівняльного методу на основі складеної таблиці, який зіграв взаємодоповнюючу роль, допоміг усвідомити особливості цих підрозділів, зробив можливою типологізацію тощо.

Крім того, був проведений контент-аналіз документу *Notitia Dignitatum*, за допомогою якого складено класифікацію наявних у документі частин за латинськими назвами та співставленні кількісні характеристики досліджуваних підрозділів на різних організаційних рівнях територій римської держави.

За допомогою методу періодизації ми розділили для зручності досліджуваний процес на декілька етапів: ранній (криза III ст.), середній (від Діоклетіано-Константинівської реформи до складання Нотиції) та пізній (після складання Нотиції).

За допомогою методу типологізації ми виокремлюємо типи кавалерії за певними ознаками з поміж інших на кожному етапі аналізу, що дозволяє використовувати деякі дослідницькі шаблони з метою доповнення історичних знань про менш відомі контингенти вершників.

Зі спеціально-історичних методів ми використали також текстологічний метод. Даний метод ми використовували у процесі пошуку окремих згадок про цікаві нам кавалерійські частини у найрізноманітніших текстах та подальшій інтерпретації контексту цих згадок.

Основними поняттями, якими ми оперуємо у нашому дослідженні, є поняття «кавалерійський контингент», «етнічні підрозділи», «кавалерія кризи III ст.».

Дослідження ми проводили у декілька етапів. На першому етапі дослідження ми займалися збиранням джерельної бази. Задля виконання такої задачі ми опрацьовували відповідну бібліографію та провели пошукову роботу. На другому етапі ми проаналізували доступну нам інформацію. На цій базі був складений план написання тексту та сформовані необхідні таблиці. На завершальному етапі ми зробили висновки з отриманих даних з використанням перелічених вище методів.

Представлений нами комплекс літературної та джерельної баз, методико-методологічного апарату та чіткого розділення праці на логічно-послідовні етапи дозволив досягти поставлених задач та, як наслідок, мети дипломної роботи.

Як висновок до розділу варто повторно підкреслити вкрай фрагментарну та строкату джерельну базу дослідження. Історіографія питання, у свою чергу, позбавлена комплексних праць взагалі. У цій ситуації може порадувати лише наявність декількох статей автори яких майже вичерпно розглянули окремі аспекти нашого дослідження. У такому положенні ми вимушені були будувати теорії та припущення стосовно більшості аспектів існування кавалерії кризи III ст. і тут нам на допомогу прийшов цілий набір загальнонаукових,

спеціально-історичних та конкретно-наукових методів, що дозволив отримати із бідного комплексу джерел та літератури корисний для історичної науки результат.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ФОРМУВАННЯ НОВИХ КАВАЛЕРІЙСЬКИХ ПІДРОЗДІЛІВ ЧАС КРИЗИ ІІІ СТОЛІТТЯ

Мобільний корпус кавалерії, чиє створення традиційно приписують імператору Галлієну, є доволі неоднозначним формуванням, яке і сьогодні викликає дискусії у відповідному сегменті історіографії. Його поява прийшла на дуже непрості для Римської імперії роки кризи ІІІ ст., що викликає ряд питань щодо шляхів його утворення та ролі у подоланні кризи. З кавалерійським резервом ІІІ століття пов'язують виникнення декількох відомих у пізній античності контингентів вершників та переорганізацію великої кількості уже відомих на той момент підрозділів кінноти, деякі з котрих мають цікаві особливості формування та подальшого бойового застосування.

2.1. Передумови кризи ІІІ ст.

Є очевидним, що криза ІІІ ст. не виникла нізвідки і її першопричини слід шукати у процесах попередніх століть. Здається, що такі комплексні кризові явища як у ІІІ ст. мали б мати відповідної комплексності витoki, і це дійсно так; кожний кризовий аспект можна простежити до певного моменту в історії Риму або до події у неримському світі. Насправді, пошук витоків кризи може бути відсунутий настільки далеко назад, наскільки цього захоче дослідник цієї проблеми. Нижче ми виділимо лише деякі з них, які є найбільш корисними для розуміння поставленої проблеми.

Причинна база виникнення кризи ІІІ століття є складним та комплексним питанням, що має багате історіографічне підґрунтя. На цю низку питань у науковому середовищі існує безліч поглядів та концепцій, які часто суперечать одна одній.

Події III ст. в політичній сфері стали закономірним етапом розвитку римської держави та, водночас, принципово новим етапом її розвитку. Для римського суспільства так, як і для грецького поліса, характерною була наявність трьох політичних інституцій: народні збори (коміція), рада (сенат), посадові особи (магістрати). У період імперії ці три інститути видозмінилися і відтепер були представлені наступними інстанціями: армія, сенат, імператор та його бюрократичний апарат¹. Взаємини цих трьох елементів влади не були стабільними. Вони постійно змінювалися протягом двох із половиною століть. Основна тенденція двоєдинства принципату – його монархічна складова ставала дедалі значущішою. Контролюючи армію і бюрократичний державний апарат, принцепс дедалі більше ставав повновладним монархом. Під час громадянської війни 193–197 років це посилення стало наочним і виразилося, зокрема, у прийнятті римською громадською думкою імператора як «володаря» (*dominus*) та у появі «божественного дому» (*domus divina*). Це ясно говорить не тільки про різке посилення імператорської влади, а й про радикальні зміни у самій системі цінностей римського суспільства. Громадська думка приймає монархічну владу з деякими тонкощами практично безумовно².

Відтак для самої римської імператорської влади як явища стало властиво корінне протиріччя – з одного боку, влада імператора була майже безмежною. Існування абсолютно незалежного від суспільства імперського державного апарату, заснованого на суто бюрократичному принципі і, отже, повністю підпорядкованого імператору, робило цю владу майже незалежною від суспільства. Водночас, імператор залишався не монархом милістю богів, як ми можемо констатувати для більш пізніх часів, а лише главою римського народу³. Його влада була заснована на поєднанні різних повноважень, чия об'єднання в руках давало принцепсу можливість це здійснювати. Будучи

¹ Циркин Ю. Б. Ук. соч. С. 273–274.

² Sousem P. *The Roman Empire from Severus to Constantine*. London; New York, 2001. P. 248–250.

³ Циркин Ю. Б. Ук. соч. С. 274.

главою римського народу, принцепс теоретично всі свої широкі повноваження отримував від сенату, що є втіленням римської держави, а, отже, римського народу. В додачу римська влада не була спадковою, а все ще вагомий сенат часто мав відмінну від бажання правителя думку щодо передачі влади. Саме ця розбіжність між теорією та практикою влади робила римський престол хитким та схильним до узурпацій.

Ще у II ст. н. е. стало нормою розмиття станових кордонів у доступі до влади. Здібні та амбіційні особи зі стану вершників і не тільки у ситуації постійних воєнних кампаній могли стати на чолі війська та взяти найвищу владу у свої руки. При невпорядкованості передачі влади та прихильності військ до своїх полководців це створювало додаткові відчутні загрози для стабільності держави¹.

Солдатський стан відгравав одну з головних ролей у наростанні напруги, що вилилася у вибух кризи III ст. Солдатська ментальність зазнавала значущих змін під впливом адміністративних метаморфоз та еволюції воєнної науки римського світу. Професійність армії, що так довго надавала переможної переваги римському народу над менш розвинутими у цьому плані сусідами, закономірно призвела до формування корпоративності стану, що переважав над іншими самоіндифікуючими впливами. Солдат, звісно, розглядав себе як громадянина імперії, але все ж відчутно протиставленого іншим становим групам, бо мав яскраво виражені сформовані століттями традиції соціальної взаємодії, що були значно більш маскулінні ніж розповсюджені серед громадянської спільноти². Так, солдатська спільнота, виходячи з тих жертв, що передбачені професією – вважала себе більш вдостоеною до взяття владних повноважень у свої руки.

Слід також зазначити, що громадянська спільнота ставилася до солдатської маси з таким же самим презирством, тільки вже не через м'якість

¹ Sousem P. Ibid. P. 17–21.

² Махлаюк А. В. Солдаты Римской империи. Традиции военной службы и воинская ментальность. Санкт-Петербург, 2006. С. 208–227, 246.

та розбещеність, а через тугодумність, жорстокість та тваринність поведінки. Найбільш показово цей антагонізм можна прослідкувати у творі Геродіана¹. Він вкладає у уста Максиміна протиставлення хоробрості та самовідданості римських солдатів боягузтво звичайних громадян, що можуть тільки говорити або кричати, але одразу розбігаються якщо солдатський стан показує свою силу та жорстокість. Геродіан показує нам і другу сторону медалі, коли зображає солдатів паннонських легіонів як тупих, кровожерливих та нездатних розпізнати навіть примітивні маніпуляції у речах своїх полководців. Цей опис виступає як ілюстрація відношення мирних людей до своїх захисників і навпаки.

З часом шляхи мирного та воєнного станів розходилися усе більше. Вони усвідомлювали себе громадянами однієї держави, що служать одним цілям величі, однак сприймали це через різні призми. Військові усе більше проявляли вірність до конкретних полководців, які часто переслідували опортуністські цілі.

Регіоналізація значної частини військ імперії стала ще одною важливою складовою наростання напруги. Осілість була значно менш виразною, ніж це проявилось під час самої кризи та у часи після неї, але вже одразу після реформ Септимія Севера цей фактор став відігравати відчутну роль. Так, Геродіан писав, що страх солдатів перед вторгненням германців на землі, що були вручені їм для обробки, змусили вже Септимія Севера перервати свою кампанію у Персії та повернутися у германський регіон для заспокоєння солдатських мас². У результаті солдати не просто віддавали свою вірність конкретному полководцю та мали сильний корпоративний, а й ще у додачу ототожнювали себе з конкретним регіоном країни, а не з імперією цілком. Ці фактори призводили до втрати військовим апаратом своєї єдності та у ситуаціях загострення військово-політичної ситуації конфлікт інтересів часто

¹ Геродіан. VII, 8, 4–8.

² Там же. VI, 7, 2–5.

призводив до конфронтації та протиставлення себе арміям навіть сусідніх регіонів¹.

У підсумку необхідно відзначити основні цікаві для нас у досліджуваній царині антагонізми, що призвели до «військової анархії» у III столітті як її називав Ю. Б. Циркін². Перше важливе протиріччя – рудиментарне існування сенату, який все ще юридично мав значні повноваження, але на справі постійно стикався із бувшою вже звичною переважаючою роллю влади імператора та його особистого бюрократичного апарату. Друга дотична до влади імператора проблема містилася у розмитості норм передачі влади в імперії, які не мали достатньої унормованості для зниження ризиків громадянських воєн при передачі влади. Третьою проблемою, що стала посилювати дві попередніх була усе більша доступність влади для військових еліт, які у більшій мірі були схильні вирішувати проблеми силою та зневажати сенат. Нарешті, регіоналізація та усе більш відірвана від загального фону корпоративність військового стану у ситуації громадянських воєн призводила до свавілля та значного збитку самій імперії.

2.2. Історичний контекст формування мобільного корпусу

Для історії розвитку Римської держави третє століття має особливе значення. Події цього часу безумовно носять доленосний характер для більшості сфер життєдіяльності населення Імперії та її державних інститутів. Як влучно зазначав класик: «Було створено нову сутність держави»³.

¹ Циркін Ю. Б. Ук. соч. С. 276.

² Див. там само.

³ Mommsen T. Ibid. S. 278.

На наш погляд, у сучасній історіографії є цілком зрозуміла думка, що описуване століття стало помітним переходом до періоду Пізньої імперії та Пізньої античності загалом¹.

У цей час на державу чекало багато випробувань як у сфері економіки, культури та громадського устрою, так і у військово-політичній обстановці. Нагальними проблемами виявилися катастрофічна нестача дорогоцінних металів і, як наслідок, нищівна девальвація та інфляція². Викликаний комплексом факторів масовий перехід населення до аграрного сектору призвів до натуралізації і так перенапруженої економіки³. Безпрецедентна частота зміни правителів та узурпаторів призвела до дезорганізації роботи чиновницького апарату, злагоджених економічних взаємодій та військової організованості. А тиск, що посилювався на кордонах держави довершував сумну картину. У відповідному розділі історіографії ситуація, що утворилася, навіть отримала найменування «військової анархії»⁴. Враховуючи перелічені фактори, не викликає подиву розвиток великої кількості раніше нехарактерних для римського суспільства процесів, які відтепер так явно виділяють згаданий кордон епох.

Описуване століття часто називають «століттям солдатських імператорів». На думку І. П. Сергєєва III століття можна назвати таким чином лише умовно. Ця традиція, що склалася в історіографії, повністю базується на контрасті з попередніми та наступними періодами. За його підрахунками: «Солдатські імператори становили аж ніяк не найчисленнішу групу правителів цього часу»⁵. І хоч із правотою висновків автора сперечатися не доводиться, на нашу думку, заперечувати дану традицію все ж є недоречним.

¹ McNab. С. The Roman Army: The Greatest War Machine of the Ancient World. Oxford, 2012. P. 206.

² Циглер М. В. Проблема преодоления экономических последствий кризиса III века в Римской империи в период раннего домината // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Самара, 2015. Т. 17, № 3. С. 141–142.

³ Дельбрюк Г. Ук. соч. С. 157–158.

⁴ Циркин Ю. Б. Ук. соч. С. 271–288.

⁵ Там же. С. 167.

Адже відомо, що боротьба за владу солдатських імператорів була однією з основних причин розорення населення та внутрішніх територій, а отже і багатьох інших кризових явищ в економіці, ремеслі та суспільному житті. Тим не менш, III століття з упевненістю можна назвати «великим століттям вершницького стану», як його і ідентифікує Ю. Б. Циркін¹.

Протягом усього свого існування Римська держава пережила три великих кризи². Згідно з хронологією криза III століття є другою та найбільш всеохоплюючою. Ми, як і більшість дослідників³, вважаємо виправданим умовне датування початку кризи III століття 235 роком. Хоча в історіографії і існує багато думок в цього приводу⁴, однак саме цей рік був відзначений сходженням першого «солдатського імператора». Згодом ця тенденція проявила себе в загальноімперських масштабах і стала певним штампом, що застосовується до III століття.

Закінчення кризи також датується у літературі по-різному. Його подолання відносять, переважно, до 268, 274, 282, 284 рр. і навіть до IV століття. Втім, найбільш виправданою ми вважаємо думку дослідників, що датують закінчення кризи початком правління Діоклетіана. Є незаперечним факт того, що всі вирішальні перетворення не були проведені в перший рік його правління, але однак саме з приходом першого *dominus* змінюється внутрішня політика і починається активне виведення імперії з «конвульсивного стану»⁵.

Як ми можемо бачити, криза III століття, умовно розпочавшись 235 року з проголошення імператором Максиміна Фракійця, також умовно завершилася 284 роком сходженням на імператорський престол Діоклетіана. Отже, криза тривала близько 50 років, а формування мобільного корпусу імператором

¹ Циркин Ю. Б. Ук. соч. С. 284.

² Там же. С. 272.

³ Сергеев И. П. Ук. соч. С. 160.

⁴ Там же. С. 158–160.

⁵ Там же. С. 162–163.

Галлієном припало на середині і, за сумісництвом, пікові роки цього кризового періоду.

По мірі свого розвитку криза охопила всі сфери життя Римської імперії¹. Але, перш ніж заглиблюватися в його характер, слід визначити для себе трактування поняття «криза». Таких зараз існує безліч. На думку П. Галліона, криза – ера політичних та військових труднощів². Проте, як було зазначено вище, криза III століття охопила далеко не лише політичний та військовий аспекти. А. Шастаньоль описав кризу як короткий момент труднощів та негараздів³. Але, знову ж таки, у випадку з кризою, що розглядається, ми спостерігаємо тривалу стагнацію і не менш тривале відновлення. Тому нам потрібно знайти більш широке визначення. Так, Р. Ріс, наприклад, охарактеризував сутність кризи як найвищу точку хвороби, коли вирішується доля «пацієнта» і далі слідує одужання або смерть⁴, що вже набагато ближче підводить нас до сутності досліджуваних подій.

Ще більш нетривіальним є питання характеру досліджуваного явища. У спеціалізованій літературі відсутня єдність щодо цього питання, проте аргументи деяких дослідників звучать для нас переконливіше за інші. Ми схилиємося до підтримки думки І. П. Сергєєва, який стверджує, що провідну роль займала саме політична криза, яка стала каталізатором інших і так називаючих кризових проявів⁵. Ці самі прояви виражалися у розладі товарно-грошових відносин⁶, змін норм моралі у війську та суспільстві, а також дестабілізації становища на римських кордонах та всередині провінцій. У процесі перебігу кризи рудименти державної системи природним чином знищувалися, а на зміну їм приходили нові – відповідні умовам, що утворилися за останні десятиліття, а подекуди і сторіччя. Зрештою, відбувся

¹ Циглер М. В. Ук. соч. С. 241.

² Gallion P. Ibid. P. 259.

³ Chastagnol A. Ibid. P. 9.

⁴ Reese R. Ibid. P. 27.

⁵ Сергєєв И. П. Ук. соч. С. 152.

⁶ Циглер М. В. Ук. соч. С. 141.

злам однієї політичної системи та визрівання іншої, багато в чому їй протилежної¹. Існує навіть думка, що кризу III століття можна назвати «другою римською революцією»², в якій як ніколи значну роль відіграла армія і особливо досліджуваний мобільний корпус.

Для розуміння необхідності у створенні мобільного корпусу нам необхідно коротко описати політичну ситуацію та військово-політичні тенденції, що мали місце у зазначений період. Починаючи з Максиміана Фракійця, у Римі бере початок період «імператорської чехарди». 238 рік навіть отримав популярну назву як «рік шести імператорів». У той самий час, ворог, з яким римляни мали справу з кінця II – початку III століття, був уже не такий простий як у попередні століття. На півночі, де простягалися величезні укріплені області римського прикордоння – *limes*, утворювалися великі племінні союзи, які поступово змінювали інститути свого громадського устрою на більш досконалі і небезпечні для «*Rex Romanae*». Одночасно на Сході у результаті падіння вже добряче виснаженої на той час Парфянської держави відбувається піднесення династії Сасанідів, що об'єднали сили Сходу з метою знищення римського панування в регіоні.

Внаслідок більш частих набігів варварів та експансії східного сусіда на кордонах наприкінці II – початку III століття посилювалася регіоналізація та децентралізація, спровокована потребою в місцевій самообороні та неможливістю контролю імператором великих територій держави³. Ці тенденції призвели до провінційного сепаратизму, коли регіональні намісники, які мали у своєму розпорядженні досить великі воєнізовані контингенти віддалялися від центрального апарату, а, часто за допомогою відданих конкретно своїй особі солдатів, навіть висували себе претенденти на престол. У 253 – 268 рр. імператорський пост обіймав Галлієн. Саме за його правління сепаратизм досяг свого апогею: від Риму відкололася Галльська

¹ Циркин Ю. Б. Ук. соч. С. 271.

² Там же. С. 288.

³ Там же. С. 280.

імперія та Пальмірська держава. І хоча йому доводилося вести безперервні війни як із зовнішнім ворогом, так і з внутрішніми узурпаторами, він все ж таки зміг вжити рішучих дій щодо реформування системи управління та модифікування армії¹, що проявилось також у формуванні цікавого для нас загальновійськового резерву.

Однією з основних змін у військово-політичній сфері досліджуваного періоду було утворення військових округів. Ймовірно, вже у 40-х роках III століття під натиском варварів правителі імперії пішли на об'єднання військових ресурсів кількох сусідніх провінцій під проводом спеціальних воєначальників – *duces*². Виникнення дукатів найімовірніше позитивно позначилося на обороноздатності прикордонних територій, проте ще більше посилило сепаратистські тенденції. У будь-якому разі, виникнення порівняно самостійних військових угруповань слід вважати одним з найбільших військово-політичних перетворень III століття.

У непростих військово-політичних обставинах армійська структура Римської імперії неминуче повинна була зазнавати трансформації з метою пристосування до нових умов, що так швидко утворювалися. В історіографії існує два діаметрально протилежні погляди на цей процес: з одного боку не викликає сумнівів явна деградація багатьох аспектів римського військового ремесла, в той же час не можна не погодитися з думкою, що цей процес був еволюцією системи³, за відсутністю якої, на наш погляд, Імперія зазнала б військової поразки багато раніше, ніж це сталося насправді. Тому доречно вважати, що істина полягає у двоїстості та неоднозначності перетворень, викликаних жорсткими військово-політичними умовами III століття.

Варваризація римської армії – одне з основних нововведень досліджуваного століття. Хоча раніше до лав легіонів і потрапляли неіталійські контингенти, але все ж таки їх набирали в найбільш

¹ Конноли П. Ук. соч. С. 249–250.

² Сергеев И. П. Ук. соч. С. 59.

³ См. Банников А. В. В. И. Холмогоров и начало изучения позднеимперской военной организации... С. 529–540.

романізованих провінціях, або ж переучували на римський лад бою вже за фактом несення служби. Таким чином, у I – II ст. процес набору неіталійських елементів доцільно називати «провінціалізацією». Дж. Форні вважає провінціалізацію рядового складу легіонів на момент початку III століття вже завершеним фактом¹. Проте з виданням едикту імператором Каракаллою всі штучні кордони, що не дозволяли вступати в легіони нероманізованим елементам моментально зникли – процес варваризації значно посилюється². Тепер римські правителі не тільки приймали на службу в основний склад легіонів малороманізованих новобранців, а й наймали варварів поза межами імперії для постійної служби. Мало місце навіть примусове рекрутування полонених і постачання новобранців з підлеглих племен³. Цей аспект привертає чимало уваги сучасних дослідників, підштовхуючи їх до детального вивчення етнічного складу військових підрозділів, переважно за даними епіграфіки та папірології. Ще цікавішими можливі висновки постають у світлі чималої тривалості існування формувань, що вийшли з розформованого за часів Діоклетіана мобільного корпусу та їхнього гіллястого бойового шляху.

Щодо III століття в джерелах міститься безліч згадок різних видів військ відмінних від важкої піхоти: легка і важка кавалерія, лучники, метачі дротиків, систематичне застосування легкої піхоти – все це нехарактерно для римської військової традиції, що свідчить про відчутне зростання значущості допоміжних військ. Г. Дельбрюк навіть вважає, що вже у III столітті: «Найкращу частину армії складали не легіони, але варвари»⁴. У III столітті легіонер фактично втрачає свій привілейований статус і стає синонімом важкої піхоти як одного з численних типів військ без колись характерної універсальності.

¹ Fornì G. Ibid. P. 53.

² Алексинский Д. П., Жуков К. А., Бутягин А. М. Римская конница III–IV вв. // Всадники войны. Кавалерия Европы. Санкт-Петербург, 2005. С. 115.

³ Сергеев И. П. Ук. соч. С. 49.

⁴ Дельбрюк Г. Ук. соч. С. 160.

Командний склад також зазнав відчутних змін. Таке судження доречно під час аналізу наступного висловлювання Аврелія Віктора: «[Галлієн] заборонив сенаторам вступати на військову службу і навіть наближатися до війська»¹. Тим не менш, І. П. Сергєєв вважає, що Галлієн не видавав спеціальної постанови щодо цього, а лише зробив негласним правилом те, що широко практикувалося і раніше². І, дійсно, коли надскладні обставини на кордонах і постійні спроби узурпації імператорської влади змушували вести безперервні війни, набагато більш ефективно розміщувати як офіцерів представників вершницького стану, які починаючи з правління Септимія Севера були солдатами-провінціалами, що вислужилися під час активної служби у діючих військах. Доцільно вважати, що наслідком таких змін стало ще більше відокремлення воєнного стану. Відтепер війська були керовані такими ж провінціалами, які цінували насамперед свої зв'язки з певним регіоном, ніж відданість імперії в цілому.

Питання про зміну чисельності видається нам вкрай неоднозначним. III століття являє собою щось на кшталт тунелю освітленого з двох кінців: з одного боку епоха «класичних» легіонів, чисельність яких порівняно легко впізнавана, а з іншого – епоха Діоклетіана та Костянтина, з часів якої в нас залишилася достатня кількість відповідних проблемі джерел. З документально підтверджених у контексті III століття ми маємо лише дані про збільшення Галлієном числа кавалеристів, що перебували при легіонах (з 128 до 726). Варто також відзначити тенденцію до збільшення допоміжних елементів, що надаються легіонам.

Зміни у повсякденності воїнів, передусім, зумовлюються реформами Септимія Севера та його ідейних послідовників. Внаслідок скасування заборони на шлюби легіонерів та можливості оренди ними землі для господарювання – солдати все менше часу приділяли тренуванням, а у зв'язку

¹ Аврелий Виктор. 33.

² Сергеев И. П. Ук. соч. С. 61.

із зміною тактичної складової вимоги до рівня їх підготовки відчутно впали. Навіть сучасники досліджуваних подій із гіркотою констатували вкрай низький стан дисципліни, що цікаво, аргументуючи це саме наявністю солдатських шлюбів¹. Війська, як і раніше, велику частину служби проводили безпосередньо у або близько до традиційних укріплених таборів звідки при необхідності маршами пересувалися до точки призначення. Після виконання завдання легіон з допоміжними частинами повертався до місця своєї постійної дислокації. Подібна ситуація безальтернативно створювала потребу в окремому з'єднанні порівняно професійних військових, які мають належний рівень організованості і, що вкрай важливо для нашого наступного пункту аналізу – мобільності.

У контексті III століття ми маємо дуже обмежений масив даних щодо виходу військових на пенсію. Всі судження з цієї теми можуть проводитися практично повністю за даними епіграфіки, які, нажаль, можуть допомогти лише фрагментарно. Господарська та побутова діяльність ветеранів досі залишається для нас загадкою, проте адміністративна активність відставних солдатів висвітлена набагато краще. Відповідно до дослідження А. П. Мартемьянова, у регіоні Нижньої Мезії в I – III ст. активну участь у державних та релігійних справах брав «кожен п'ятий–шостий колишній воїн»². Варто враховувати, що наведене співвідношення значно знижує звичну нам, але все ще велику кількість відставних солдатів, яка хотіла не продовжувати боротьбу і в цивільній сфері, а просто доживала свій вік, користуючись отриманими пільгами і перевагами військової пенсії. Цей факт допомагає розумінню того, що хоч і не всі ветерани ставали магістратами або служителями культу, але все ж таки статус відставного військового давав значні перспективи і, що з цього закономірно випливає, гідне становище в очах римського суспільства.

¹ Либаний. Речи, II, 39–40 / Пер. С. П. Шестакова. Казань, 1914. Т. I.

² Мартемьянов А. П. Ветераны римской армии – магистраты и жрецы в Нижней Мезии. Харьков, 2021. С. 79.

У той же час, якщо брати до уваги внутрішньополітичну ситуацію, коли численні громадянські війни штучно поділяли території та фінанси імперії, доречно припустити, що зі спокійним та благополучним виходом на пенсію виникали відчутні матеріальні проблеми. Все ж таки солдати могли покращити своє фінансове становище і іншими шляхами. У Римі досить тривалий час існувала традиція, що стосувалася контрибуцій та умов пограбування під час взяття ворожих міст¹. З урахуванням постійних громадянських воєн, тотальної провінціалізації та наростаючої варваризації доречно вважати, що міста та села грабувалися з відповідним розмахом та старанністю. Подальший занепад товарно-грошових відносин, натуралізація господарства та значне падіння престижу армії – один з найяскравіших тому доказів.

Спорядження як легіонерів, так і допоміжних частин у процесі кризи зазнало помітних змін. Процес витіснення одних елементів спорядження іншими в цей період заслужено можна назвати найбільш швидким у римській історії. У контексті зовнішнього вигляду армія перестала бути римською і стала представляти собою армії провінційні.

У зв'язку із кризовими проявами змін зазнали не лише тактика та матеріальна складова, а й ментальні аспекти військової служби. Як зазначає Геродіан: «[Септимій] Север перший похитнув твердий, суворий спосіб життя воїнів, їхню покірність і повагу до начальників, готовність до праці, дисципліну і навчив їх любові до грошей, жадібності, відкривши шлях до розкоші»². Проте А. В. Махлаюк вважає, що підрив дисципліни у військах доречніше ототожнювати лише з другою половиною III ст³. У літературі протягом усього досліджуваного періоду набуває широке поширення концепція «занепаду звичаїв». Множинні автори засуджували відступ від суворих догм дисципліни і моралі на їхню думку неухильно дотримуваних в

¹ Колобов А. В. Римские легионы вне полей сражений (Эпоха ранней Империи). Пермь, 1999. С. 56–57.

² Геродиан. III, 8, 5.

³ Махлаюк А. В. Ук. соч. С. 298.

давнину¹. Традиційно, як і в перших століттях імперії, еталоном розбещеності та ледарства вважалися сирійські легіони, де, як говорили, солдати дивилися на оборонний вал як на щось дивне, а під прапорами бували рідше, ніж у таверні².

В історіографії існує думка, що в III столітті армія стала виразником інтересів місцевого населення, що пов'язано з тотальною провінціалізацією. З цим твердженням, у зв'язку з численними фактами, що говорять про протилежне, ми змушені не погодитися. На нашу думку, армія стала скоріше захисником територій, на яких проводився найм новобранців, ніж місцевого населення. Солдати зберегли свою все зростаючу корпоративність і захищали насамперед свої інтереси нерозривно пов'язані із землею де вони мешкали. Навіть деякі документи, що дійшли до нас, описують пограбування і свавілля солдатів на територіях їх безпосередньої дислокації³. Отже, не викликає дисонансу і подальший розвиток прірви у взаєминах цивільного та військового населення імперії, коли одні різко відокремлюють себе від інших⁴. На думку громадянської спільноти – професійні воїни – люди, які стоять незмірно нижче у культурному та моральному планах, ніж «справжні» громадяни⁵.

Досить цікаве питання про ставлення солдатських мас до неоднозначного органу влади – сенату. На думку І. П. Сергеева, солдати у зв'язку зі своїм неіталійським походженням сприймали сенат як щось чужорідне та собі протиставлене⁶. У цьому випадку, не викликають подиву факти постійної узурпації імператорської влади, активно підтримуваної солдатськими масами: авторитет полководця був незрівнянно вищий за авторитет центрального римського апарату у вигляді сенату, що вже став на той час, на нашу думку, своєрідним архаїзмом.

¹ Махлаюк А. В. Ук. соч. С. 289.

² Там же. С. 290.

³ Циркин Ю. Б. Ук. соч. С. 276; Конноли П. Ук. соч. С. 251.

⁴ Циркин Ю. Б. Ук. соч. С. 275.

⁵ Махлаюк А. В. Ук. соч. С. 118.

⁶ Сергеев И. П. Ук. соч. С. 184–185.

У період, що вивчається, відчутну роль став відігравати інститут земляцтва. Деякі дослідники навіть вважають, що подібного роду об'єднання превалювали над службовими відносинами і субординацією¹. Цікавою тенденцією є зародження спадковості військової служби. Цей факт не регулювався законодавчо, проте з легалізацією солдатських шлюбів таке явище почало відігравати помітну роль у локальних центрах рекрутування². Ще однією примітною деталлю було, хоч і формальне, використання у зверненні до воїнів епітету «шляхетніші»³. Отже, навіть при падінні авторитету та популярності служби в армії, солдати, при всіх своїх хронічних недоліках, все ж таки займали помітне місце в суспільстві III століття.

Таким чином, тривала політична криза зумовила надзвичайно швидкі темпи зниження економічного потенціалу імперії, а також виявила і розвинула раніше успішно придушуваних якості військового стану. У той же час зовнішньополітична ситуація усе більш напружувалася: на римські кордони чинили раніше небачений тиск варвари, а на сході стрімко набирала сил держава Сасанідів. У комплексі, наприкінці III століття ці чинники зумовили руйнівний вплив на всі сфери життя римського суспільства, значно видозмінивши, зокрема, і загальний стан армії.

Можна стверджувати, що римське військо кінця III століття різким чином відрізнялося від попередніх епох. Згідно з нашими уявленнями, саме комплекс факторів, а саме: катастрофічне військово-політичне становище, напружена ситуація з якістю та тактичними можливостями використання традиційної важкої піхоти та збільшена важливість мобільності з'єднань як на полі бою, так і на великих територіях імперії, породили потребу в контингентах, що володіли необхідною мобільністю, бойовою перевагою над піхотою супротивника і можливістю на рівних боротися з його кавалерією. Спробу виконання завдання ми можемо побачити у формуванні мобільного

¹ Штаерман Е. М. Ук. соч. С. 261.

² Махлаюк А. В. Ук. соч. С. 187.

³ Там же.

корпусу кавалерії, чиє створення в літературі приписується імператору Галлієну¹.

Підсумовуючи, також слід наголосити на важливості розуміння причинно-наслідкових зв'язків настільки радикальних перетворень III століття. Всі зміни, незалежно від швидкості їх прогресування, були відповіддю на умови, що так швидко змінювалися, які були викликані комплексом кризових проявів і природними для суспільств тих етапів розвитку процесами. Ці метаморфози відтягли неминучу загибель концепції імперії у її тодішньому вигляді ще на сто років. Тому, на нашу тверду думку, доречніше назвати процес перебудови римської армії в III столітті швидше еволюцією, ніж безвиключною деградацією.

2.3. Утворення корпусу

У попередні епохи римська кіннота незмінно грала другорядну, або епізодично провідну роль у великих баталіях і маневрах. Проте з кінця II – початку III століття ситуація стала кардинальним чином змінюватися на користь кавалерії. Досить цікаві і нехарактерні випадки створення ще Олександром Севером невеликого формування кіннотників-катафрактаріїв, чи Максиміном Фракійцем великих з'єднань германської кінноти². Вже у середині III століття кавалерія стала як ніколи раніше відтісняти піхоту з авангарду військової думки³. Все частіше можна було помітити, як результат битви залежав від енергійних дій вершників, а традиційна піхота являла собою нерухому стіну, об яку розбивалися хвилі атакуючих або малорухливу масу,

¹ Конноли П. Ук. соч. С. 249.

² Сергеев И. П. Ук. соч. С. 59–60.

³ Банников А. В. Эволюция римской кавалерии в III–V вв. н. э... С. 307.

якою нам її вже безальтернативно і ілюструє Веґецій в реаліях наступного століття¹.

В історіографії правління Галлієна традиційно сприймається як апогей кризи III століття у чому, зазвичай, винним стає саме він. Особистість цього імператора оцінювалася сучасниками виключно негативно. Упереджене ставлення до його персони обумовлювалося надважкою внутрішньою та зовнішньою ситуацією: від імперії відкололися так звані Галльська імперія на чолі з Постумом і Пальмірська держава на чолі з Оденатом. Крім того, потенційна загроза на кордонах не зменшувалася, а навіть навпаки – збільшувалася. Цей факт в комплексі з перерахованими вище робило імперію слабкою як ніколи. Зміна думки в історичній науці щодо даного правителя відбулася не так давно – лише на початку XX століття, коли Е. Ріттерлінґ дійшов висновків про масштабні перетворення військової системи за часів правління Галлієна на підставі аналізу праць Зосима, Зонари та Нотиції Дігнітатум². Незабаром вже Л. Омо довів, що на долю імператора випали надзвичайно складні випробування, де він зробив усе можливе для реформування застарілої системи та відновлення могутності держави³. Нарешті, в 1920 році Р. Гроссе опублікував роботу «Римська військова історія від Галлієна до початку встановлення фемної організації», де закріпив твердження, що саме з Галлієновських реформ виходить і починає своє існування пізня римська військова організація⁴.

На думку А. О. Лук'янова та П. А. Комлева увесь комплекс Галлієновських реформ можна розділити на 4 етапи⁵. Перший містить у собі дії по формуванню похідних угруповань військ, які видозмінювали звичні способи розташування легіонів уздовж кордонів. До головного резерву

¹ Веґецій. I, 17; III, 14.

² Ritterling E. Ibid. S. 345–349.

³ Homo L. Ibid. P. 1–22.

⁴ Grosse R. Ibid. S. 15.

⁵ Лук'янов А. О., Комлев П. А. Ук. соч. С. 1–3.

увійшли преторіанці, різноманітні відряджені вексилляції та воїни II Парфянського легіону. У свою чергу, офіцерський корпус склали преторіанці і ветерани, що вислужилися¹. Другий етап характеризується створенням принципово нового формування – окремого кавалерійського корпусу. Третій етап включає заснування досить відомого елітного корпусу протекторів, який став у майбутньому кузницею кадрів для верхівки влади в імперії та замінив на цій ролі преторіанський корпус². Четвертий етап, у свою чергу, відображає відсторонення від управлінської сфери діяльності в армії сенаторів з комплексу економічних, політичних та практичних причин³.

У цій роботі нас найбільше цікавить другий з названих етапів. Відходячи від загальних положень, слід викласти тенденції, події та перші згадки, що безпосередньо стосуються первинного формування мобільного корпусу в середині III століття. Незаперечним доказом появи саме в період правління Галлієна мобільного корпусу кавалерії хоч у скільки-небудь організованому вигляді є факт заснування в імперії посади начальника кінноти, який відповідає за великий та єдиний контингент⁴.

Точні обставини формування корпусу кавалерії для нас залишаються не до кінця з'ясованими. На думку І. П. Сергеева, Галлієн, перебуваючи ще в перші роки свого спільного правління зі своїм батьком Валеріаном на рейнському кордоні, високо оцінив ефективність кінноти в сучасних йому бойових реаліях⁵. Існує думка, що первинні спроби створення Галлієном мобільної армії слід відносити ще до 255 року, тобто до часу боротьби з навалою аламанів⁶. Проте вже більш-менш точно зрозуміло, що з 259 року

¹ Southern P., Dixon K. R. Ibid. P. 11.

² Серафимов Н. М. Дворцовые школы Поздней римской империи // *Para bellum*. Санкт-Петербург, 2009. № 29. С. 55–58.

³ Сергеев И. П. Ук. соч. С. 61–62.

⁴ Зосим, I, 40. 1.

⁵ Сергеев И. П. Ук. соч. С. 60.

⁶ Банников А. В. Эволюция римской кавалерии в III–V вв. н. э... С. 307.

базою корпусу став Медіоланум¹. Завдання, яке переслідував імператор, визначається повідомленням Зосима, який говорить про потребу захисту італійських земель від посягань Постума², що цілком корелюється з місцем дислокації армії в Медіоланумі – воротами в Апеннінський півострів. О. В. Вус називає створення корпусу відповіддю на недавні вторгнення франків та аламанів у 50-х рр. III ст³. І хоч Галлієну і вдалося відкинути аламанів у 258 р. все ж ці прориви явно свідчили про небезпеку для самої колиски римської цивілізації. Величезний мобільний контингент також міг відігравати роль додаткового стратегічного резерву у запобіганні проривам варварів на германському лімесі і боротьбі з частими спробами узурпації влади в дунайських провінціях⁴.

Доречно вважати, що створення самостійно діючого корпусу повністю складеного з кавалерії пов'язане з утворенням піхотної армії, що також мала діяти на постійній основі. Єдність в управлінні такими специфічними для римлян загонами мало породжувати єдність у бою, яке раніше значно нівелювалося дробленням кавалерійських підрозділів на приписувані легіонам дрібні загоны або розосереджені кінні вексиліяції.

Тенденція до підвищення мобільності військ у пізній античності досить очевидна. Кавалерійські з'єднання, поза сумнівом, виграють в цьому плані у традиційної римської важкої піхоти. Отже, дії по розвитку цього роду військ можна визнати цілком розумними і закономірними. Однак цьому, начебто, твердому факту можна протиставити серйозні заперечення. Існує думка, що великі кавалерійські з'єднання тільки на порівняно коротких відстанях (приблизно до 4-х днів маршу) мають відчутну перевагу у швидкості пересування перед піхотними⁵. Це пов'язано із не менш, а скоріш за все навіть

¹ Southern P., Dixon K. R. Ibid. P. 12.

² Зосим. I, 40. 1.

³ Вус О. В. Ук. соч. С. 49.

⁴ Сергеев И. П. Ук. соч. С. 60.

⁵ Nicasie M. J. Ibid. P. 36–37.

більш складною, ніж у ситуації з піхотою процедурою фуражування та обслуговування військ під час маршу. Так, якщо піхотні частини потребують порівняно малого пайку на бойову одиницю, то у кавалерійських частинах окрім безпосередньо солдата треба кормити та обслуговувати його коня, та ще й загальний кінний резерв підрозділу. Якщо може здатися, що значний приріст швидкості можна досягти за рахунок великої кількості коней, то треба зазначити, що статус бойового або в'ючного коня має не аби яке значення у способі їх застосування і доречно вважати, що абсолютна більшість інвентарю та запасів на великі відстані як і раніше транспортувалася за допомогою в'ючного скоту, що має доволі обмежену швидкість пересування. Відповідно, на нашу думку, кавалерія не може розглядатися як серйозна перевага у стратегічній перспективі на великих відстанях. Однак все знову стає на свої місця якщо взяти до уваги досить обмежені території у розпорядженні Галлієна, а аналіз його військової діяльності вказує на те, що армія вела бойові дії в одному тому самому районі і не виводилася за її межі¹, що дозволяло у повній мірі використовувати переваги цього формування.

Це може створити враження, що корпус швидше грав роль надзвичайно великої тактичної одиниці, ніж стратегічного резерву, проте послідовники Галлієна не раз використовували кінноту даного корпусу у своїх походах до найбільш віддалених рубежів імперії. Так, відомо, що кіннота корпусу успішно проявляла себе у Скіфській війні Клавдія II Готського², а трохи пізніше йшла в авангарді військ Авреліана у вирішальній битві із Зенобією³. Описана ситуація, на нашу думку, також прояснює мотиви Діоклетіана при розформуванні досліджуваного корпусу наприкінці III століття, коли імперія знову була єдина, відносно спокійна і потребувала рівномірного захисту своїх протяжних кордонів.

¹ Глушанин Е. П. Военные реформы... С. 58.

² Зосим. I, 43, 1, 2.

³ Там же. I, 52, 2.

Ще одним важливим пунктом у доказовій базі представлення Галлієна як реформатора кінноти можна вважати факт прагнення цього правителя до активних дій щодо підвищення відданості потенційно створюваних ним формувань. Грунтуючись на нумізматичному матеріалі, ми можемо говорити про випуск золотих монет у 262–263 рр. у яких підкреслено фігурувала «*Fidei equitvm*» (вірність вершників)¹. Крім того, як нагороди кавалерійські офіцери могли отримувати золоті медальйони з написом «*Gallienvs avg ob fidem reservatam*» (За збереження вірності імператору Галлієну)². У найближчому майбутньому до подібних заходів вдавався і Авреліан, оскільки у Медіолані в 70-х рр. карбувалися монети з написом «*Virtus equit*» (відвага вершників)³. Ці обставини якнайкраще демонструють необхідність підтримки контингентом вершників верховної влади. На наш погляд, подібні кроки більш доречно робити щодо деякого військового формування, котре користується відомим рівнем самостійності і навіть представляє небезпеку для самого імператора. Під цей опис якраз ідеально підходить сконструйований нами образ новоствореного корпусу кавалерії і навпаки мало-ймовірно, що заклики до вірності могли бути спрямовані сукупності дрібних кавалерійських вексиліацій і загонів, приписаних до легіонів, до того ж розкиданих на величезних просторах Римської імперії. У зв'язку з цим ми змушені не погодитися з думкою деяких дослідників⁴, які вважають, що Галлієн лише збільшив кількість кавалеристів у діючій армії, не створюючи при цьому ніяких великих з'єднань.

Для утворення повної картини залишається лише відповісти на запитання – а чи справді згаданий начальник кінноти мав у підпорядкуванні настільки значний контингент, що був небезпечний для самого імператора? Відповідь на це питання виявляється очевидною під час аналізу наступних за

¹ Hiernard J. Ibid. P. 105.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Цит. по Волынкин Д. Г. Реформа римской конницы... С. 103.

заснуванням цієї посади подій без особливих труднощів. Безпосереднє командування армією в Медіоланумі до 268 року здійснював її співзасновник – Маній Ацілій Авреол. Він займав одну з найвищих і найважливіших посад на керівних сходах імперії. Є. П. Глушанін небезпідставно вбачає на цій посаді прямого попередника пізніх античних *magister equitum*¹. Ми навіть можемо стверджувати, що вже тоді його рівень повноважень перевершував такий у префектів преторія², отже, його особистість повинна була схилитися лише перед імператорською владою. Судити про це ми можемо аналізуючи слова Зосима та виділяючи непрямі ознаки. Як стверджував античний автор: «Авреол керував усією кавалерією»³, що в майбутньому, як ми можемо знати, і дозволило йому без особливих труднощів здійснити спробу узурпування імператорської влади. Більше того, ми знаємо, що протягом наступних десятиліть ця посада ставала трампліном на імператорський престол для таких правителів, як Клавдій II Готський, Авреліан та Проб.

Фактичне формування корпусу могло відбуватися різними шляхами. У результаті піку сепаратизму кризи III століття та низки військово-політичних подій у розпорядженні Галлієна залишалися лише нечисленні області для потенційного набору боєздатних військ: Африка, невелика частина германських, балканські та придунайські провінції, з людських ресурсів яких і належало провести первинне формування корпусу. Судячи з усього, є незаперечним факт відокремлення від легіонів частини штатної та допоміжної кінноти за принципом вексіяцій та їх подальшої концентрації разом з деякою кількістю вже й так самостійних вексіяцій кавалерії. Такий висновок ґрунтується на звичності практики дроблення легіонів на вексіяції та нумізматичних матеріалах, які лише підтверджують наявність великої кількості таких у розпорядженні Галлієна⁴. Д. Г. Волинкін на підставі аналізу

¹ Цит. по Банников А. В. Этапы формирования римской походной армии... С. 21.

² Southern P., Dixon K. R. Ibid. P. 12.

³ Зосим. I, 40. 1.

⁴ Мишуров Н. В. Ук. соч. С. 35.

Scriptores Historiae Augustae стверджує, що у формуванні кінних частин могли брати участь навіть різноманітні *gentiles nationes* та *numeri*¹. Проте в історіографії щодо вирішення цього неоднозначного питання існує й інша думка. Так, Е. Ріттерлінг стверджує, що у процесі формування корпусу не брали участі старі допоміжні частини². Погодитися з ним навряд чи можливо за низкою практичних та економічних обставин, через що сьогодні ця думка вважається застарілою. Адже для рекрутування такого численного контингенту кавалерії були б потрібні колосальні фінансові та логістичні ресурси: солдата не можна назвати кавалеристом, поки він сам і його кінь не будуть навчені відповідним чином, що потребує колосальних витрат за часом і ресурсами. Галлієн, на очах якого виснажена імперія розривалася на частини не міг собі дозволити подібного марнотратства. У цій ситуації були конче потрібні вже навчені і загартовані військовими діями бійці.

Однак на відміну від радикального твердження Е. Ріттерлінга існує і компромісна думка, яка припускає, що на додаток до вже боєздатних вексиларій відбулося рекрутування в Римській Африці, Іллірії та придунайських областях. Найбільш масовий призов, якщо все ж таки допускати наявність такого, стався серед даорданців, далматів і паннонців³. Така гіпотеза цілком припустима, якщо брати до уваги факт утворення досить відомого і ніколи не згадуваного раніше підрозділу із назвою етнічного характеру, яка навіть використовувалася як синонім назви усього корпусу цілком⁴ – *equites Dalmatae*.

Слід сказати, що це формування не єдине мало претензії на етнічний характер у складі корпусу. Так, наприклад, мали місце у кінному резерві і маврські вершники, що були добре відомі римлянам на момент створення

¹ Волынкин Д. Г. Реформа римской конницы при императоре Галлиене... С. 102.

² Ritterling E. Ibid. S. 345–346.

³ Вус О. В. Ук. соч. С. 50.

⁴ Волынкин Д. Г. Реформа римской конницы при императоре Галлиене... С. 101.

корпусу уже понад три сотні років¹. Аналіз епіграфічних джерел вказує на службу маврських вершників як *auxilia*, *vexillationes*, *cohortes*, *alae* і навіть *pumegi*², що додатково підтверджує прагнення Галлієна до використання вже існуючих підрозділів для формування нового швидше в ідейному плані корпусу.

Проблема чисельності корпусу кавалерії залишається для нас невирішеною у будь-якому часовому проміжку його існування. На цей рахунок існує ряд різноманітних думок. Так, Ф. Сіднел у своїй порівняно недавній книзі «*Warhorse. Cavalry in Ancient Warfare*» наводить цифру в 30 тисяч вершників³, з якою досить важко погодитись. Нажаль, автор не вказує метод обчислення, яким користувався, проте ця цифра повністю збігається з чисельністю армії узурпатора Макріана, який мав бій із військами командира кінного корпусу Авреола. Д. Г. Волинкін вважає, що Ф. Сіднел просто взяв число у 30 тисяч згадуваних у джерелі, яким був Требеллій Полліон та його праця «Двоє Галлієнів»⁴ та вирішив, що Авреол мав приблизно таку ж саму кількість бійців⁵. Цікаво, що при вивченні цього ж часового проміжку тільки в іншому розділі роботи, як вважається цього ж автора, можна знайти чисельність війська Макріана вже в 45 тисяч воїнів⁶, що робить наведене Ф. Сіднелом число ще більш безпідставним. Крім того, невідомо чому всі війська Авреола мали складатися з однієї тільки кавалерії, якщо ми знаємо про верховенство узурпатора над усіма іллірійськими військами⁷, більшість яких, поза сумнівом, складалася з піхотних частин.

Представником іншої, що домінує на даний момент, точки зору є А. В. Банніков, який стверджує, що корпус створений Галлієном за

¹ Волинкін Д. Г. Реформа римської конниці при імператоре Галлієні... С. 100.

² Глушанин Е. П. Предпосылки реформ Галлієна... С. 98.

³ Sidnell Ph. *Warhorse. Cavalry in Ancient Warfare*. London, 2006. P. 280–281.

⁴ Требеллій Полліон. Двоє Галлієнів, II, 6.

⁵ Волинкін Д. Г. Реформа римської конниці при імператоре Галлієні... С. 103.

⁶ Требеллій Полліон. Тридцять тиранів, XII, 13.

⁷ Там же. XI, 1.

визначенням не міг бути надто великим. На неможливість створення посправжньому великого з'єднання впливали багато факторів: у тодішніх реаліях Галлієн просто не мав можливості рекрутувати велику кількість новобранців для служби в кавалерії через тяжке фінансове становище і дуже обмежені території доступні для набору військ. Навіть рекрутів, яких вдалося б найняти, треба було б довго і витратно навчати¹. Як виходить із попереднього пункту даної роботи – Галлієн чудово усвідомлював ситуацію в якій відбувалося реформування, і, як наслідок, корпус був у більшості своїй саме зведеним формуванням.

Враховуючи все сказане, слід погодитися з думкою про не таку велику чисельність новоствореного корпусу кавалерії. У контексті цього твердження слід звернутися до порівняно детальних підрахунків П. Д. Бріттона, який ґрунтуючись на думці про те, що адекватною чисельністю прикордонної кінної вексіяції було від 100 до 200 вершників, а також припущень про інші формування, стверджує, що в результаті загальна кількість зібраних до купи кавалеристів могла становити приблизно від 10 000 до 15 000². У свою чергу, Д. Г. Волинкін стверджує, що максимально можливе число сконцентрованих наприкінці 250-х років, як піхотних, так і кінних вексіяцій з 18 все ще вірних Галлієну легіонів становило приблизно від 9000 до 11000 чоловік³. Часткове підтвердження цієї оцінки можна знайти у словах Зонари. Історик розповідає, що під час вторгнення аламанів до Північної Італії Галлієн зустрів їхнє військо при Медіоланумі з 10 000 воїнів⁴. При врахуванні факту, що в ті самі 10 000 воїнів входила і піхота варто визнати, що на момент битви в 259 р. кінна частина мобільної армії Галлієна була значно меншою за представлені вище цифри.

¹ Банников А. В. Эволюция римской кавалерии в III–V вв. н. э... С. 308.

² Britton, P. D. Ibid. P. 44–45.

³ Волинкин Д. Г. Структура и организация мобильной армии... С. 20.

⁴ Ioannis Zonarae. Epitome Historiarum, XII, 24 / Ed. L. Dindorfii. Lipsiae, 1870. Vol. 3.

Існують переконливі свідчення активного поповнення Галліємом своєї мобільної армії протягом правління¹. Швидше за все, після створення корпусу кавалерія активно продовжувала зводитися в нього, а нові рекрути тепер посилалися відразу в кінні вексіяції корпусу, замість легіонів до яких вони раніше були приписані. На нашу думку, на початковому етапі створення мобільної армії кавалерія в ній налічувала лише кілька тисяч воїнів, однак оскільки задум мобільного корпусу з часом не зник його чисельність поступово зростала. Якщо ми візьмемо як умовну контрольну точку останній рік життя Галлієна – 268, то, на наш погляд, чисельність мобільного кавалерійського корпусу на цей момент не перевищувала 10 000, а, швидше за все, була дещо нижчою за наведену цифру. Чисельність окремих контингентів у складі корпусу залишається для нас абсолютно невідомою через відсутність джерел для прояснення цього питання.

Підсумовуючи, треба зазначити, що зростаюча потреба у мобільності зумовила виникнення численних кавалерійських контингентів – кінний воїн перестав сприйматися як щось чужорідне, невластиве та виняткове. Італійці все більше відходили на другий план: давно зникнувши з рядового складу в період, що вивчається їх витісняють і з командних постів. Провінціали беруть кермо влади імперією в свої руки. Спорядження місцевих типів стає буденністю навіть у елітарних частинах. Тяжка піхота з домінуючого в численності типу військ з часом перетворюється лише на ударний кулак. У свою чергу, легка піхота чисельно захоплює поле бою, а фізична і моральна підготовка залишає бажати кращого, що часто ставало причиною втечі військ з поля бою.

Тим паче цінним стає з'ясування причин виникнення та розвитку кавалерійських елементів у складі мобільного корпусу, якщо врахувати наведені хронологічні рамки, де зусилля з реформування армії Галліємом припадають на найважчі для імперії роки, коли вірне рішення може сприяти

¹ Волынкин Д. Г. Структура и организация мобильной армии... С. 21–23.

виходу держави зі стану агонії, а будь-яке інше може поховати ідею імперії остаточно.

Статус Галлієна як значущого реформатора сьогодні у історіографії відповідного питання вже практично не піддається сумніву. У цілому реформи Галлієна зменшили організаційну напругу всередині римської армії шляхом підведення риси під накопиченими протягом останнього століття фактичними структурними змінами і умовами на межах імперії. Його дії щодо створення корпусу кавалерії значно збільшили гнучкість військової системи загалом і дозволили використовувати на полі бою значні сили кавалерії як єдиний ударний кулак.

Спроби збільшення значущості кінноти на полі бою і підвищення мобільності армії проводилися ще задовго до III століття, а безпосередньо перед Галлієном – Олександром Севером, а тому головною заслугою Галлієна доречніше вважати переорганізацію вже існуючих кавалеристів на однакові і більш централізовані вексіяції. Такий крок дозволив підвищити автономність кінноти і розширити коло потенціальних можливостей при збереженні старих без прив'язки до піхотних частин, а, отже, її мобільність, зручність в управлінні, специфічному обслуговуванні. Дії по формуванню корпусу кавалерії швидше за все не мали планомірного характеру, а були необхідною відповіддю на надскладну внутрішньо- і зовнішньополітичну обстановку, що змінювалася з безпрецедентною для римського усталеного світу швидкістю¹. Л. де Блуа навіть вважає, що це формування з самого початку задумувалося Галлієном як тимчасовий вихід із ситуації².

Зважаючи на все, ми вважаємо, що Галлієн майже не створював у цьому процесі з нуля принципово нових кавалерійських підрозділів. Він майже повністю поклався на вже існуючі резерви. З них йому вдалося зібрати у складі

¹ Банников А. В. Позднеримская военная система: изменение традиционной структуры... С. 28.

² Blois L. Ibid. P. 27–29.

корпусу не більше 10 000 воїнів, що на той час було нечувано великою цифрою як для відносно єдиного кавалерійського з'єднання.

2.4. Включені до мобільного корпусу етнічні підрозділи: Dalmatae, Mauri та Osroeni

Новостворений корпус, як можна було зрозуміти з попереднього параграфу, мав неоднорідну структуру, оскільки складався з багатьох різних частин як штатного, так і екстраординарного характеру. Різні етнічні групи вершників, типи кавалерії, методи навчання й різні території несення служби – усе це, можна припустити, завдавало істотні незручності при первинному формуванні корпусу кавалерії.

Реформатору Галлієну та його сподвижникам з цієї скликаної з усієї імперії строкатої маси належало створити єдине бойове з'єднання, яке могло б злагоджено діяти на полі бою і бути досить гнучким в управлінні, що аж ніяк не могло статися за короткий період часу: зведення та поповнення вимагало значного часу та організаційних ресурсів.

Ядром центрального кавалерійського резерву стала кіннота германських легіонів¹. Цей факт не викликає сьогодні сумнівів. Однак крім неї на теренах імперії існував ряд інших контингентів кінноти. Як вважається, на перших етапах формування корпусу ще під час правління Галлієна в нього також були включені *equites Dalmatae, Mauri, Osroeni, Stablesiani* і, швидше за все, *Scutarii*².

Equites Dalmatae, напевно, займали особливе місце у складі кавалерійського резерву, оскільки це найменування іноді застосовували і як узагальнююче для всього корпусу³. Ф. Альтхайм припустив, що ідейними

¹ Сергеев И. П. Ук. соч. С. 60.

² Банников А. В. Эволюция римской кавалерии в III–V вв. н. э... С. 308.

³ Волынкин Д. Г. Реформа римской конницы при императоре Галлиене... С. 101.

попередниками «галієнівської» далматської кінноти були вершники *cohors III Dalmatarum*¹. Першу згадку саме про далматську кінноту ми можемо знайти у тексті Зосима де він визначає дії Авреола від 268 року: «Безпосереднього виконавця [вбивства] знайшли серед командирів військ далматинської кінноти, яким Марціан і доручив операцію. Ця людина встала біля Галлієна на обіді і оголосила, що якісь розвідники принесли повідомлення про те, що Авреол зі своєю армією вже наближається. Ці новини привели Галлієна в такий жах, що він відвернувся від свого війська, сів на коня і, наказавши воїнам слідувати за собою, кинувся геть, навіть не чекаючи своїх охоронців. Побачивши його таким беззахисним, центуріон убиває його»². З наведених, на перший погляд, скупих згадок можна отримати деяку кількість корисної інформації – насамперед, факт присутності далматських контингентів не у місці свого безпосереднього розквартирування, а в армії імператора, яка прямувала до Італії для упокорення узурпатора Авреола зі скіфської війни. Ця обставина вказує на активне використання новоствореної мобільної армії у широкомасштабних війнах. Далі слід звернути увагу на природу такого явища, як змова з метою вбивства свого військового ватажка – характерною його рисою є невелике, а у складі цілої армії – нікчемне число посвячених. Як здається, у реаліях досліджуваного часового проміжку було неможливо включити до числа змовників навіть скільки-небудь відчутну частину офіцерського складу, оскільки небезпека викриття різко зросла б. Тому діяльна приналежність до змови одного з офіцерів далматів цілком може свідчити про значну питому вагу контингенту далматів у складі кінного війська імператора або ж про відчутний авторитет його представників, один з яких знаходився поблизу імператора під час трапези.

Етимологія найменування далматських вершників та їх етно-соціальний склад у II половині III століття залишається дискусійним питанням. Назва цієї

¹ Цит. по Вольнкіну Д. Г. Реформа римської конниці при імператорі Галлієні...

² Зосим. I, 40. 2, 3.

групи вершників походить від найменування однієї з римських провінцій – Далмації. Ця порівняно невелика, проте, як показав досвід майбутнього століття, що має відчутний військовий потенціал¹, територія стала батьківщиною далматських вершників. Ф. Альтхайм, до всього іншого, виправдовує це географічними умовами: великі пасовища та сприятливий клімат Далмації добре підходили для розведення коней². На спосіб формування із мешканців цієї провінції кавалерійських частин існує кілька різних думок. Одні дослідники просувають думку про рекрутування новобранців із сільської місцевості та ветеранів у Далмації, а також, частково, Панонії, які, на їхню думку, були багаті на людські та матеріальні ресурси³. Однак у цієї позиції існують і противники. М. Спейдель, наприклад, скептично оцінює цю теорію і зауважує, що якби в Далмації дійсно було так багато підходящих для набору в кінноту людей, то їх використовували б і раніше⁴. Він також стверджує, що термін «*equites Dalmatae*» доречно застосовувати до вершників, набраних із розквартированих у цьому регіоні легіонів, вексіяцій тощо⁵. Нарешті, існує думка, що ці фактори могли бути поєднані у процесі концентрації за етнічною ознакою далматів в один підрозділ як представників найбільш значущого центру рекрутування на момент правління Галлієна⁶. На наш погляд, найбільш розумним було б вважати, що спочатку відокремлена легіонна кіннота і вексіяції з території Далмації, які тоді поповнювали особовий склад за рахунок свого розквартирування, були поєднані в одне формування у складі корпусу за територіальним принципом. У свою чергу, їх тривалий активний бойовий шлях говорить про відсутність будь-якого суттєвого та постійного зв'язку з Далмацією. На життєздатність такої теорії значно впливає факт існування набагато краще вивчених *equites Mauri*, які

¹ Банников А. В. Вегетий о системе... С. 258.

² Altheim F. Ibid. S. 146.

³ Alföldi A. Ibid. S. 403.

⁴ Speidel M. *Stablesiani*... S. 541–546.

⁵ Ibid. S. 226.

⁶ Мишуров Н. В. Ук. соч. С. 38.

мали таку назву виключно через місце їхнього початкового формування і ніяк не могли складатися виключно з одних маврів¹. Однак цілком можливо, що коли невдовзі виникла потреба у заміні кадрів та наступності традицій Далмація могла стати місцем набору та початкового навчання новобранців, що обумовлюється формуванням мілітаристських традицій, які дозволять розраховувати на цей воєнізований регіон у непростому IV столітті².

Ситуація з *equites Mauri* є набагато більш зрозумілою. "Mauri" – латинське позначення берберського населення Мавританії, яке, як показала історія, було досить войовничим. Кіннота маврів традиційно була дуже легкою кавалерією: їх спорядження включало обладунки, а зброя складалася з легких круглих щитів, зброї ближнього бою і дротиків для метання. Тактика цих вершників полягала у дуже енергійних діях з швидких атак, використання металевих зброї та відходів для повторного наступу³.

Кінні допоміжні підрозділи з маврів використовувалися римлянами уже після закінчення Пунічних воєн і далі ця традиція тривала. Починаючи з II століття і до створення корпусу контингенти маврської кінноти постійно перебували у складі діючих армій та брали активну участь у бойових діях⁴. Ще Олександр Север створив на їхній основі організовані підрозділи східного типу. Очевидно, що їхня кількість була невеликою, вони не мали постійних баз і перекидалися на різні театри бойових дій при необхідності⁵. У розпорядженні в Галлієна маврські вершники виявилися лише з волі випадку, так як Олександр Север привів деяку їхню кількість на германський лімес, де вони залишалися аж до середини III століття⁶. Дані епіграфіки, наведені Є. П. Глушаніним, свідчать про службу маврської кінноти як у регулярних, так і в

¹ Банников А. В. Этапы формирования римской походной армии... С. 21.

² McNab. Ibid. P. 260.

³ Speidel M. P. Mauri equites... P. 122–126.

⁴ Геродиан. III. 3, 4–5, III, 15, 1; Зосим. I. 15–20; Дион Кассий. LXXVII. 3, 2.

⁵ Southern P., Dixon K. R. Ibid. P. 12.

⁶ Southern P. Ibid. P. 125.

надштатних невеликих підрозділах, розкиданих на просторах імперії¹. Цей факт говорить про роз'єднаність цих контингентів до моменту їх зведення в корпус Галлієном, що, безумовно, мало позитивно позначитися на їх боєздатності як тактичної одиниці на полі бою.

Досі невідомо, чи була до моменту правління Галлієна «маврська кіннота» маврською в етнічному аспекті цього питання. Цілком імовірно, що, як і у випадку з далматською кавалерією, у маврські підрозділи набирали воїнів без прив'язки до етнічної приналежності та навчали певного типу ведення бою, який і відповідав назві підрозділу. Римські військові були схильні переймати тактику маврів навіть у II столітті, коли вплив військових традицій був значно сильнішим, ніж у середині III ст. На підтвердження цього можна навести виявлений в Панонії надгробок кавалериста II століття, де він зображений з круглим маленьким щитом, що тримає в руках, і зі зв'язкою дротиків². Достовірно відомо, що в IV столітті маври були вже не єдиними «маврами» в контексті манери ведення бою: їхня тактика була прийнята багатьма римськими підрозділами як частина зростаючої спеціалізації в бойових прийомах³. У ситуації кризи вкрай мало ймовірно, що східну кінноту в Європі могли поповнювати за рахунок безпосередньо маврів. Набагато реалістичніше припустити ситуацію, де чисельність цих підрозділів підтримувалася набором рекрутів біля їх місця розквартирування і подальшого навчання східній манері бою.

Equites Osroeni багато поєднує з вищеописаними *equites Mauri*. Вершники Осроєни також були відомі римлянам задовго до утворення мобільної армії як допоміжні кінні війська. Ця кавалерія теж була приведена в Європу ще Олександром Севером, де й залишалася аж до досліджуваного реформування⁴. Нажаль, історію цього підрозділу після прибуття на Північ

¹ Цит. по Банников А. В. Этапы формирования римской походной армии... С. 21.

² Speidel M. P. *Mauri equites*... P. 125.

³ *Ibid.* P. 126.

⁴ Southern P. *Ibid.* P. 125.

дуже слабо задокументовано. Цілком припустимо вважати, що, як і у випадку з кіннотою маврів, логістика розколотої імперії не дозволяла поповнювати ряди воїнів відповідно до їхнього етнічного статусу і доводилося вести набір на територіях безпосереднього розквартирування. На наш погляд, подібні тенденції є одним із важливих відправних пунктів у розвитку пізньої римської військової системи як набору різних тактичних спеціалізацій.

Equites Osroeni були легкими кінними лучниками родом з верхів'я Месопотамії. На відміну від далматських і мавританських вершників ми не знаходимо згадок про них у *Notitia dignitatum*, в якій ми маємо можливість знаходити залишкові сліди колись великих підрозділів. Швидше за все вершники Осроєни пішли відмінним від інших спочатку етнічних підрозділів шляхом – вони втратили навіть у вигляді данини традиції своє етнічне найменування і, вочевидь, увійшли до складу загальних підрозділів *equites sagittarii* або *Mauri*.

Таким чином, ми можемо виділити із загального складу корпусу підрозділи з етнічними назвами. Їх історія існування до включення у корпус ставить ряд питань щодо відповідності їх найменувань до дійсного особового складу. Водночас є безперечною наявність у цих підрозділів особливостей, що викликані їх етнічним походженням. У подальшому виділення кластеру етнічних частин зі складу корпусу дозволить нам порівняти їх історичний шлях з іншими підрозділами мобільної армії Галлієна неетнічного характеру та, можливо, виділити ряд специфічних характеристик.

2.5. Інші включені до мобільного корпусу підрозділи: *Scutarii*, *Stablesiani* та *Promoti*

Окрім підрозділів з етнічними назвами до корпусу були зараховані і інші контингенти, які уже не можна так легко об'єднати під якимось спільним

атрибутом. Вони носили дуже різний характер формування, як і етнічні частини мали особливості екіпірування та ведення бою. Їх включення відбувалось не одномоментно, як у випадку із етнічними контингентами, а було розтягнуто у часі навіть за рамки життя самого Галлієна.

Про походження *equites Scutarii* відомо дуже мало. Ми не знаходимо згадок про них у джерелах аж до другої пол. III століття. Таке датування підштовхує до думки, що ці підрозділи були створені в широкому часовому проміжку від Галлієна до Діоклетіана в контексті масштабної реорганізації кавалерії, розпочатої при Галлієні¹. Однак ще Р. Гроссе в 1920 році висунув думку про нерозривність формування кавалерійського резерву і даного формування². На думку Р. Гроссе, Галлієн сформував контингент скутаріїв з простих турм легіонної кінноти, змінивши спорядження і, відповідно, тонкощі їхнього навчання³. Поставити крапку у цьому питанні поки що неможливо, проте залишається незаперечним факт створення вершників-скутаріїв для впровадження у загальний кавалерійський корпус.

Нажаль, інформація про їх спорядження, зовнішній вигляд або специфічні методи дій на полі бою в джерелах або археології стосовно до III століття відсутня, проте промовиста назва підрозділу може говорити сама за себе. *Equites Scutarii* – могли бути важко озброєними вершниками⁴, що використовують як свою особливість великі овальні щити, традиційно звані у римлян терміном «*scutum*». Водночас існує версія, що у пізній римській імперії цей термін означав охоронців чи свиту, тобто привілейованих воїнів у незалежності від їх озброєння⁵.

Про виникнення *equites Stablesiani* відомо не дуже багато, проте деякі непрямі свідчення ми все ж таки можемо отримати. Оскільки згадуваний

¹ Глушанин Е. П. Предпосылки реформ Галлиена... С. 98.

² Grosse R. Ibid. S. 16–17.

³ Ibid.

⁴ Macdowall S. Ibid. P. 4.

⁵ Esposito G. Ibid. P. 78.

раніше начальник кінноти Авреол носив титул керуючого імператорськими стайнями – «*stabulensis*» М. Спейдель висунув загальноприйняту сьогодні теорію згідно з якою *equites Stablesiani* отримали найменування на честь цього титулу¹. За твердженням Д. Хоффмана, цей тип кавалерії, здебільшого, був рекрутований з конюхів, які перебували при загонах інших видів кавалерії Галлієна², що, на наш погляд, було б цілком виправданим рішенням у непростому становищі, в якому знаходився Галлієн. Конюхи за специфікою свого роду занять зобов'язані вміти поводитися з кіньми на досить високому рівні і, відповідно, на їх перетворення на повноцінних кавалеристів довелося б витратити не таку велику кількість часу та ресурсів як на стандартних новобранців, що було катастрофічно важливе у тій військово-політичній обстановці. Доповнити цю теорію можна твердженням Паркера щодо визначення регіону набору – він стверджує, що на основі початкового розташування кінного корпусу територією набору конюхів була виключно Північна Італія³. У *Notitia Dignitatum* всього троє таких підрозділів знаходилися на території східних провінцій. Це може вказувати на те, що під час їхнього створення Пальмірське царство було відокремлене від основної частини Імперії, з чого Є. П. Глушанін зробив висновок про те, що часом створення *equites Stablesiani* можна з упевненістю назвати період правління Галлієна⁴.

Сформувати досить елітний підрозділ важкої кавалерії з одних конюхів навряд чи було б можливим. Для цього типу кавалерії, на наш погляд, була потрібна деяка кількість вже навчених військових, які стали б ядром новоствореного підрозділу. Щодо цього існує ряд припущень. Під час реформ Галлієна сенатські провінції було скасовано. У той же час, загоны охоронців намісників цих провінцій переходили до підпорядкування центрального

¹ Speidel M. *Guards...* P. 673–690.

² Hoffmann D. *Ibid.* S. 251–252.

³ Parker. *Ibid.* P. 178.

⁴ Глушанін Е. П. *Предпосылки реформ Галлиена...* С. 99.

апарату, яке цілком могло використовувати їх для створення підрозділів *equites Stablesiani*¹. Також залишається незрозумілою історія особистого імператорського ескорту *equites singulares Augusti*. Згадка про цей підрозділ зникає з джерел практично одночасно зі зникненням кінних гвардій намісників провінцій. На думку М. Спейделя *equites singulares Augusti* також могли послужити ядром для формування *equites Stablesiani*².

Стосовно не всіх підрозділів ми можемо з упевненістю сказати, що вони були включені до складу корпусу при його формуванні або хоча б до кінця правління Галлієна. Деякі частини були утворені в наступні десятиліття ідейними послідовниками Галлієна та використовувалися у складі кавалерійського корпусу на рівні з вищеописаними формуваннями.

Найменування *equites Promoti* починає використовуватися в описах військових дій античними авторами пізніше середини III століття. На даний момент через відсутність адекватної альтернативи домінує теорія, висловлена Паркером ще в 1933 році про створення цього формування Авреліаном³.

Назва нового контингенту вершників походить від поширеного ще період Принципату дієслова «*promovere*» – підвищувати у ранзі. На цій основі доречно вважати, що спочатку це були старослужбовці, яким підвищили платню і перевели до більш престижного підрозділу⁴. На думку Є. П. Глушаніна, ці підвищені солдати були ніким іншим як легіонною кіннотою⁵. Звичайно, не варто думати, що було зібрано кінних ветеранів з усіх легіонів. Відділення найбільш досвідчених бійців могло пройти безболісно для системи, якщо відділена буде тільки частина з них⁶. Виходячи з цього ми можемо також зробити висновок, що їхня кількість не могла бути надто великою і зрівнятися з далматськими або маврськими вершниками.

¹ Глушанин Е. П. Предпосылки реформ Галлиена... С. 99.

² Цит. по Вольнкин Д. Г. Реформа римской конницы при императоре Галлиене... С. 102.

³ Parker. Ibid. P. 79.

⁴ Вольнкин Д. Г. Реформа римской конницы при императоре Галлиене... С. 101.

⁵ Глушанин Е. П. Предпосылки реформ Галлиена... С. 98.

⁶ Esposito G. Ibid. P. 79.

У формуванні корпусу, швидше за все, брали участь різні формування *gentiles nationes i numeri*¹, що стає ясно зі згадки у *Scriptores Historiae Augustae* їх драконів на святі деценалій при Галлієні². На жаль, якихось конкретних даних щодо цих допоміжних частин у нас немає.

У підсумку в кавалерійську армію Галлієном та його ідейними послідовниками було включено велику кількість як найрізноманітніших старих допоміжних частин кінноти, так і невелику кількість новостворених підрозділів. Чисельність описаних неетнічних частин навряд переважала над «етнічною» складовою корпусу за багатьох вже описаних висче причин. Ці активні дії з рекрутування та переорганізації дозволили зібрати воєдино римським імператорам великі сили кінноти, використавши при цьому, імовірно, практично всі можливі ресурси.

Підбиваючи підсумки до розділу необхідно підкреслити, що реформи Галлієна припали на пік всеосяжної та руйнівної кризи III століття. Народи на кордонах імперії поступово переходили від більш примітивних форм суспільно-економічного устрою до досконаліших і небезпечніших для конвульсуючого апарату верховної влади в Римській державі. І оскільки в ці десятиліття вирішувалася доля імперії римська армія мала зазнавати різких змін. Маркерами змін армії у III столітті можна вважати: повсюдну провінціалізацію, активну варваризацію, зростаючу корпоративність військового стану, його вірність локальним ватажкам, падіння дисципліни, зміни у побуті, спорядженні та способах військової організації на всіх рівнях. Саме в цих непростих умовах Галлієну, чий статус значущого реформатора сьогодні практично не заперечується, і довелося проводити зміни.

¹ Волынкин Д. Г. Реформа римской конницы при императоре Галлиене... С. 102.

² Требеллий Поллион. Двое Галлиенов, VIII, 6.

Підсумовуючи причини створення конкретно мобільного корпусу кавалерії слід виділити такі: підвищений попит на мобільність армій, криза класичної важкої піхоти та підвищення значущості кінноти на полі бою, потреба у захисті Італії та паралельне створення мобільної піхотної армії.

Спроби підвищити мобільність армії та збільшити кількість кінноти позначалися і багатьом раніше. Головною ж заслугою Галлієна доречно вважати переорганізацію, здебільшого, вже наявної кінноти в однакові підрозділи – вексіяції та їхню концентрацію в кавалерійському резерві. У новостворених підрозділів підвищилася автономність, зручність в управлінні, постачанні та з'явилася єдність у бою. Зважаючи на все, дії Галлієна по зведенню підрозділів не мали планомірного характеру, а були лише необхідними в даний момент часу в тій військово-політичній обстановці, що так швидко змінювалася.

Галлієн практично не створював нових контингентів з нуля. Це, швидше за все, свідчить про крайнє виснаження наявних ресурсів. У другій половині III століття в римській армії вже був чіткий поділ кінноти за підрозділами і типами – у порівнянні з попередніми періодами значно підвищився рівень спеціалізації.

Чисельність новоствореного корпусу була максимально збільшена за рахунок як старих частин легіонної та допоміжної кінноти, так і за рахунок сформованих протягом II пол. III століття підрозділів. З упевненістю можна стверджувати, що до складу кавалерійської армії Галлієна входили наступні підрозділи: *equites Dalmatae*, *equites Mauri*, *equites Osroeni*, *equites Stablesiani*, *equites Scutarii*, *equites Promoti*, а також *gentiles nationes* та *numeri*. Ці контингенти за своїм характером ми ділимо на «етнічні» до яких входять три перші зі списку та неетнічні частини. Незважаючи на такий перелік чисельність корпусу в цілому, судячи з усього, не перевищувала позначки в 10 000 солдатів на будь-який момент часу II пол. III століття. Кількість вершників з утворення цього стратегічного резерву періодично зростала за рахунок використання всіх можливих джерел поповнення.

Загалом, своїми діями з реформування кінноти імператор Галлієн підвів межу під неабиякою кількістю внутрішніх потреб військової системи. Ці перетворення стали причиною і базою для подальших ще радикальніших переорганізацій римської армії в епоху Діоклетіана і Костянтина.

РОЗДІЛ 3. ПОДАЛЬША ДОЛЯ КАВАЛЕРІЙСЬКИХ ПІДРОЗДІЛІВ

Як нам уже відомо із попереднього розділу, у формуванні мобільного корпусу приймала участь деяка кількість різноманітних кавалерійських підрозділів. Серед них можна виокремити три типи кінноти, що мали явно етнічні назви та три основних неетнічних контингенти. Існування цих типів з'єднань зі збереженням найменувань протягом досить довгого та складного проміжку часу викликає ряд питань до етнічної, тактичної, регіональної та деяких інших складових їхньої служби у римській армії.

3.1. Роль реформ Діоклетіана та Константина

Друга половина III – початок IV століття є вирішальним часом для Римської держави. Сьогодні уже неможливо заперечувати, що саме тоді було закладено основи управління властиві періоду Пізньої імперії, які багато в чому і визначили її історичний шлях. Для розуміння метаморфоз армійської системи та місця у ній досліджуваних підрозділів кавалерії необхідне уявлення про політичний контекст епохи, а саме про сходження на престол Діоклетіана, а потім і Константина з їх радикальним реформуванням державних, та, особливо, військових структур.

Після смерті Галлієна, що була узята нами у попередньому розділі у якості умовного хронологічного реперу, на престолі певний час встигли побувати наступні правителі: Клавдій, Квінтілл, Авреліан, Тацит, Флоріан, Проб і, нарешті, Кар. Деякі з них спроміглися чи, якщо більш коректно зазначити у контексті кризи III століття – встигли втілити ряд військових операцій. Це значно покращило внутрішньополітичну ситуацію в імперії, що,

у свою чергу, дало підґрунтя для проведених у наступних десятиліттях реформ.

У 284 році після взяття Ктесифона та успішної переправи через Тигр імператор Кар раптово помер у своєму наметі при сумнівних обставинах¹. За традицією, сини Кара були оголошені наступниками влади: Нумеріан, який брав участь у поході батька, став правителем Сходу, а його брат Карін – володарем Заходу. Однак правління Нумеріана не можна назвати довгим та плідним: він загинув чи то від хвороби, чи то від підступів префекта преторіанців Аррія Апра, навіть не повернувшись з того самого походу, де помер його батько. Незабаром, за тогочасною нормою, солдати східної армії оголосили своїм імператором Діоклетіана. Карін продовжував панувати в Західній частині імперії і, що було цілком закономірно, виступив проти проголошеного армією правителя, але вже незабаром зазнав поразки в Мезії².

Сходження на престол Діоклетіана поклало край політичній кризі і знову об'єднало імперію³. Його правління, як вважається, заклало принципово новий етап у римській історії та завершило кризу III століття, що тривала десятиліттями⁴. Радикальне реформування державного управління та армійської структури розділило історію Римської імперії на «до» та «після»⁵.

Першочергове значення має реформа інституту верховної влади. Діоклетіан юридично закріпив за собою абсолютну верховну владу і став називатися «dominus». Однак варто зазначити, що багато дослідників вважають закономірним говорити про перехід до абсолютистської форми влади лише за правління Константина⁶.

¹ Флавий Вописк. Кар, Карин и Нумериан, VIII, 2, 5–7 / Пер. с лат. С. П. Кондратьева // Жизнеописания августов // Властелины Рима. Москва, 1992.

² Там же, XVIII, 2.

³ Конноли П. Ук. соч. С. 250.

⁴ Сергеев И. П. Ук. соч. С. 162–163.

⁵ Банников А. В. На пути к Адрианополю... С. 12.

⁶ Arnheim M. The senatorial aristocracy in the Later Roman Empire. Oxford, 1972. P. 3–4.

Крім створення доміанату, за Діоклетіана була сформована тетрархія. Ще в 285 році імператор призначив свого улюбленого полководця Максиміана підопічним співправителем (цезарем), а незабаром і повноцінним співправителем на Заході (августом). Так утворилася діархія. Проте вже в 293 році приймається рішення про необхідність у більшій спеціалізації влади, де двоє августів будуть головувати над двома цезарями, які, у свою чергу, присвятять себе захисту імперії від внутрішніх та зовнішніх загроз, що, втім, не заперечувало можливості августів взяти військове управління у свої руки¹.

Адміністративна реформа у цікавих для нас аспектах полягає в переорганізації провінцій, а, відповідно, і військового командування на місцях. Як зазначає І. О. Князький, провінційна карта була перекроєна під впливом соціально-економічних змін, які відбулися в Римській імперії в останній чверті III століття та через невідповідність військово-стратегічній ситуації: сильно збільшилося значення прирейнських та придунайських прикордонних провінцій, а також римських володінь, прилеглих до перського кордону через зростання «варварського» та східного тиску². Відображенням значущості військово-стратегічного фактору на момент кінця III століття можна вважати і вибір Діоклетіаном своєї резиденції – Нікомедії. Буде доречним зазначити, що такий крок багато в чому був обумовлений близькістю до найбільш загрозливих областей – Дунайського регіону та Сирії. Подібна точка зору підтримується багатьма дослідниками, у тому числі і згаданим І. О. Князьким³. Так, за правління Діоклетіана територія була поділена на 12 діоцезів – великих провінційних об'єднань. А потім шляхом дроблення старих провінцій він довів кількість нових до ста однієї.

У кожній новоствореній провінції для того, щоб мінімізувати сепаратистський потенціал було введено розділення влади – призначалися магістрати відповідальні за повноту цивільної влади та окремо ставилися

¹ Банников А. В. На пути к Адрианополю... С. 10.

² Князький И. О. Император Диоклетиан и закат античного мира. Санкт-Петербург, 2010. С. 56–57.

³ Там же. С. 57.

воєначальники. У результаті вертикаль військової влади була побудована наступним чином: домінус – префекти преторія – вікарії діоцезів – провінційні дуки. На наш погляд, подібний адміністративний поділ та устрій військового управління цілком відповідав викликам часу, що підтвердив наступний порівняно спокійний період.

Нарешті, важлива реформа була проведена у зв'язку з кризою старої системи постачання новобранців на добровільно-примусових засадах. Криза остаточно підірвала моральні аспекти служби¹. Вона здавалася провінціалам все більш небезпечною та невиправданою² та навіть додаткові матеріальні стимули не змогли це компенсувати. Щоб виправити ситуацію з нестачею новобранців при Діоклетіані були запроваджені нові принципи примусового набору та найму. Відтепер великі землевласники були зобов'язані постачати рекрутів у пропорційній до розміру свого земельного володіння кількості або замінювати цю повинність грошовим еквівалентом, який встановлювала держава. Дрібні фермери були об'єднані в спеціальні громади для колективного надання рекруту або виплати податку на його найм. Разом із цим продовжувався активний набір на службу федератів³. «Нова форма рекрутських наборів стала безпосереднім висловлюванням нових суспільно-політичних умов», – так говорив про це Г. Дельбрюк⁴, зі словами якого важко не погодитись. Нарешті, Діоклетіан розгорнув масштабне військово-будівництво: «[Діоклетіан] зміцнив усі кордони імперії фортецями, гарнізонами та вежами. І коли армія повністю була розміщена там, доступ варварам на римську територію було закрито, тому що скрізь вони зустрічали війська, готові зустріти їх тиск»⁵.

¹ См. Махлаюк А. В. Ук. соч.

² Банников А. В. На пути к Адрианополю... С. 12.

³ Дьяконов И. М., Неронова В. Д., Свенцицкая И. С. История Древнего мира. Упадок древних обществ. Москва, 1989. Т. 3. С. 306.

⁴ Дельбрюк Г. Ук. соч. С. 171.

⁵ Зосим. II, 34, 1–2.

Спираючись на перераховані вище реформи, можна зробити кілька висновків на рахунок виправданості рішення про розформування мобільного корпусу. Перш за все, новий правитель прагнув утримати політичну стабільність, а мобільний корпус вже не раз проявляв себе як самостійний рушій політичних змін. Так, взявши активну участь у вбивстві Галлієна і обранні Проба це надмірно велике та відчужене від безпосереднього імператорського управління єдине армійське формування цілком могло стати джерелом бунтівних настроїв. Зокрема, якщо враховувати величезний вплив командувача цієї армії¹. З іншого боку, поділ корпусу на вексилляції можна пов'язати із загальною стабілізацією як внутрішньо-, так і зовнішньополітичної ситуації. На момент правління Діоклетіана єдине мобільне військо перестало бути настільки актуальним і більшого значення набула проблема надійного утримання кордонів². Це підтверджується, зокрема, і згаданими масштабними фортифікаційними роботами на римському лімесі. Зміцнення рубежів імперії вимагало значної кількості воїнів у прикордонних провінціях, що виправдовує дроблення і розподіл особового складу корпусу по прикордонних областях. Підсумовуючи перелічені чинники можна припустити, що розформування створеної Галлієном армії, було цілком закономірним та виправданим кроком. Варто також згадати думку Пітера Коннолі, який припускає, що у баченні Діоклетіана окремі від легіонів частини не були самостійними бойовими одиницями і за першої нагоди він намагався розмістити їх разом на кордоні³.

У будь-якому випадку, до кінця III століття мобільний корпус кавалерії припинив своє існування як окреме регулярне з'єднання, він був розділений на окремі вексилляції, і ніхто ніколи більше не відновлював його в колишньому вигляді⁴.

¹ Southern P., Dixon K. R. Ibid. P. 12.

² Банников А. В. На пути к Адрианополю... С. 76.

³ Конноли П. Ук. соч. С. 251.

⁴ Вус О. В. Ук. соч. С. 51.

Після того як у 305 році Діоклетіан зрікся престолу починається чергова громадянська війна. Переможцем із неї у 306 році виходить Константин. Цей імператор заявив себе як продовжувач багатьох реформ Діоклетіана, однак із суттєвими доповненнями.

У адміністративному реформуванні Константин продовжив лінію свого попередника і додатково розділив імперію на 4 префектури задля більш зручного управління. До того ж, при ньому військова влада остаточно відокремилася від цивільної шляхом створення посад «*magister militum praesentalis*» і «*magistri militum*», перший з яких мав вищу військову владу в імперії після домінусу, а другий став керуючими кіннотою і піхотою в кожній з префектур. Таким чином, під час правління Константина I вертикаль військового управління стала виглядати так: домінус – придворний магістр армії – магістри піхоти та кінноти – провінційні дуки.

На період правління Константина також припадає запровадження спадкової військової служби – діти ветеранів у віці 16 років були зобов'язані з'явитися до відповідних чиновників¹. Зрештою, саме Константину приписують створення принципово нової армійської структури, яка проіснувала до повної її атрофії у V ст. Однак, на наш погляд, було б неправильним назвати Константина ідейним творцем даної системи, хоча б тому, що ми можемо спостерігати плавний процес фактичного переходу до такої на протязі усієї другої половини III століття. Таку думку висловлює і В. І. Холмогоров: «Реформа Діоклетіана невіддільна від реформи Константина. Обидва імператори у своїй військово-реформаторській діяльності ставили перед собою одне завдання, те саме, вирішити яке намагалися вже Галлієн і Авреліан – завдання по створенню сильної і рухливої польової армії, що зможе стати ядром римських збройних сил. Внаслідок діоклетіаново-константинівської військової реформи процес створення такої армії було

¹ Банников А. В. На пути к Адрианополю... С. 61.

завершено»¹. Таким чином, набагато доречніше було б віддати Константину першість в остаточному оформленні, забезпеченні життєздатності системи та завершенні її формування, ніж приписувати йому геній її створення.

Викладені сумніви анітрохи не дивні, адже метаморфози римської армії кінця III – початку IV століть навіть на сьогоднішній день залишаються складною та вкрай погано вивченою темою. Заглиблюватися в її специфіку у цій роботі нам видається недоречним через нерозвиненість термінологічного апарату теми, велику кількість суперечок і ризику забратися в спекулятивні роздуми, оскільки джерела по цьому питанню вкрай дискусійні. Тим не менш, для вибудовування повноцінної картини досліджуваної теми без даного аспекту обійтися неможливо, тому виправданим буде короткий виклад найбільш традиційного погляду на формування та влаштування пізньої римської армії після реформ Константина з акцентом на місце в цій системі цікавої нам кавалерії.

Вперше чіткий поділ армії на привілейовані та рядові частини засвідчено указом Константина від 325 року². Привілейовані підрозділи входили до окремої імператорської мобільної армії та називалися «*comitatus*». У свою чергу, рядові частини, що дислокувалися в прикордонних областях і гарнізонах, іменувалися «*limitanei*» (захисники сухопутного лімесу) та «*ripensis*» (захисники водних кордонів). Кавалерійські підрозділи у великих кількостях входили як до складу комітату, так і прикордонних частин.

Протягом усього IV століття головний комітат становив не більше 20–40 тисяч професійних солдатів під час великих військових операцій. Це підкріплює аналіз множинних літературних описів походів та компаній епохи Пізньої імперії³ – навіть Веґецій підтверджує це, говорячи про згубний вплив величини армії на її боєздатність, що, у свою чергу, цілком висловлює загальну концепцію ведення війни того періоду: «Якої величини воно

¹ Цит. по: Банников А. В. В. И. Холмогоров и начало изучения позднеимперской военной организации... С. 534.

² Codex Theodosianus, VII, 20, 4 / edition by T. Mommsen and E. Meyer. Berlin, 1905.

³ Банников А. В. Comitatus, comitatus и «полевая армия»... С. 318–321.

[військо] має бути, це питання розбирається фахівцями з тактики... надто величезні війська занапали себе швидше через свою власну чисельність, ніж унаслідок доблесті ворогів. Адже більша кількість піддається і більшим випадковостям...»¹.

Комітатенси становили супроводжуючий імператора у військових походах контингент. Г. Дельбрюк навіть порівнює відносини «*comitatus imperatorius*» та імператора з варварською дружиною та їхнім ватажком². Однак сьогодні вже не можна ототожнювати поняття комітату лише з однією польовою армією. Вочевидь, однієї наближеної до імператору армії було недостатньо для підтримки порядку на гігантських і неспокійних просторах імперії. Тому в найбільш небезпечних провінціях були створені свої польові армії, які не мали відношення до імператора, але вели бойові дії подібним чином³. А. В. Банніков вважає, що включені до цих польових армій підрозділи лімітанів на час своєї служби іменувалися «*pseudocomitatenses*»⁴, однак цей термін є вкрай дискусійним та засвідчений лише в указі від 365 року⁵. До того ж складним є питання про присвоєння, як вважається, польовій армії імператора почесного статусу «*palatini*». Подібна, як нам здається, помилка пов'язана насамперед із неправильним трактуванням списку *Notitia dignitatum*. А. В. Банніков пов'язує це з двома принципово різними етапами розвитку пізньої римської армії, яку не виявили попередні дослідники при вивченні ранніх згадок палатинів у Нотиції⁶. Крім того, при вивченні тексту Амміана Марцеліна виявляється, що палатинами він називає лише палацові схоли, не застосовуючи це поняття до всього «*comitatus imperatorius*»⁷. З зазначених

¹ Вегетий. III, 1.

² Дельбрюк Г. Ук. соч. С. 183.

³ Конноли П. Ук. соч. С. 254.

⁴ Банніков А. В. Римская армия в IV... С. 33–34.

⁵ Codex Theodosianus, VIII, 1, 10.

⁶ Банніков А. В. Comitatus, comitatus и «полевая армия»... С. 329–330.

⁷ Аммиан. XIV, 7, 9; 7; 12; XXVI, 6, 5.

причин користуватися термінологією при описі структури пізніх римських польових армій можна лише з численними уточненнями.

Лімітани та ріпенсиси – протилежність комітатенсів. При розподілі армії ці війська були призначені для дислокації в неспокійних провінціях, як гарнізони міст, для захисту річкових кордонів Дунаю з Рейном та оборони лімесу. Не варто забувати, що хоч комітатенси і були найбільш боєдатною частиною військ, проте основні сили, як і раніше, розташовувалися в областях прикордоння, покликані першими прийняти на себе удар. В історіографії до прикордонних військ склалося досить негативне ставлення, пов'язане з, як нам здається, хибним у контексті першої половини IV століття, уявленням про них як про напівселянські формування другосортної якості. Пов'язані ці уявлення, як правило, з пізнішими постановами кодексу Феодосія та Юстиніана¹. Як цілком закономірно зазначає Є. П. Глушанін, перетворенню боєдатних частин на селян перешкодив би «корпоративний дух легіонерів, згідно з яким заняття трудомісткими мирними промислами личили рабам, але не військовій і вільній людині»². До того ж, слова Зосима багато в чому актуалізують «прикріплення» до прикордонної землі легіонерів, анітрохи не вказуючи при цьому на їхній селянський промисел, а навіть навпаки: «Діоклетіан, як ми вже про це сказали, у своєму вступі, зміцнив усі межі імперії фортецями, гарнізонами та вежами. І коли армія повністю була розміщена там, доступ варварам на римську територію було закрито, тому що скрізь вони зустрічали війська, готові відобразити їх тиск»³. У свою чергу, Амміан, описуючи диференціацію військ імперії, називає прикордонні підрозділи просто «*milites stationarii*», ніде не вказуючи на їх землеробські заняття, а їх періодична мобільність ще більше вказує на відсутність таких⁴. Варто згадати, що статус лімітанів мала і велика

¹ Банников А. В. Пограничные войска... С. 278.

² Цит. по Банников А. В. Римская армия в IV столетии... С. 35.

³ Зосим. II, 34, 1–2.

⁴ Банников А. В. Пограничные войска Римской империи... С. 281–282.

кількість кавалерійських елементів¹, у випадку з якими заняття землеробством викликає ще більш нерозв'язні питання. Таким чином, ґрунтуючись на наведених вище фактах, можна сміливо стверджувати, що в доадріанопольський період феномен воїнів-землепашців не отримав широкого поширення, а кавалерійських частин, швидше за все, не торкнувся зовсім.

Переходячи безпосередньо до пізньої римської кавалерії, необхідно розглянути роль такої у вищеописаній армійській структурі. У попередні періоди кавалерія відігравала на полі бою другорядну роль, але протягом IV століття кіннота стає привілейованим родом військ², чия чисельність постійно зростає. Так, на час складання *Notitia dignitatum* у Західній частині імперії питома вага кінних воїнів досягала майже половини піхотних, а на Сході вона майже дорівнювала останнім³. Після битви при Адріанополі, коли важка піхота приходить до свого остаточного занепаду, кавалерія надовго стає головним родом військ пізньої римської армії⁴. На відміну від попередніх століть, роль кінноти тепер не зводилася до підтримки важкої піхоти, розвідувальної діяльності тощо. Тепер кінні підрозділи могли діяти абсолютно автономно, у битвах завдавати головного нищівного і масованого удару, не обмежуючись при цьому обхідними маневрами і переслідуванням. У цілому кавалеристи були краще озброєні і краще екіпіровані за піхоту, про що свідчить археологічний матеріал. До того ж, вони отримували більшу платню⁵.

Набагато складнішим є термінологічний аспект. На сьогоднішній день нам відомо кілька видів рядових кавалерійських підрозділів в армії Пізньої імперії: *turmae*, *alae*, *cohortes*, *vexillationes*, *cunei* та просто *equites*. У зв'язку з цим виникає питання: чим зумовлена така різноманітність? При спробах будь-яким чином диференціювати дані найменування шляхом аналізу нарративних

¹ Конноли П. Ук. соч. С. 253.

² Алексинский Д. П... Ук. соч. С. 116.

³ Банников А. В. На пути к Адрианополю... С. 77.

⁴ Там же. С. 78.

⁵ Алексинский Д. П... Ук. соч. С. 116.

джерел, виникає проблема, яка полягає у частій взаємозамінності названих термінів античними авторами, що може говорити про схожу чисельність або характер окремих підрозділів. Тим не менш, деякі дослідники все ж таки виділяють відмінності у даних положеннях. Так, назва «*cunei*» (клин) фігурує в основному на Дунайському кордоні¹. Ясності може додати чисельність елементів, яку вказували самі античні автори. Амміан вказує чисельність двох турм у кількості 700 вершників, що говорить про приблизну чисельність конкретної турми в 350 кавалеристів. Ще більш цікаві дані наводить Зосим, називаючи чисельність трьох ескадронів у розвідці Юліана – 1500 воїнів². Варто зазначити, що А. В. Банніков трактує ескадрони Юліана як турми чи когорти³. Таким чином, ми отримуємо 500 солдатів в одній когорті або турмі, що відрізняється від попереднього значення, але має під цим вагомі підстави. Справа в тому, що Зосим згадав чисельність розвідувального загону Юліана під час самого початку походу, що може свідчити про мінімальний спад особового складу внаслідок бойових втрат, хвороб і дезертирства. Відповідно, цифра в 500 осіб цілком може бути максимально близька до повної укомплектованості такого роду підрозділів. На підтвердження цієї теорії можна навести ще кілька доказів. В іншому місці своєї праці Амміан, описуючи втечу вірменського царя Папа та погоню, згадує відправлені за ним 2 ескадрони кінних лучників, загальна чисельність яких становила 1000 вершників⁴. Знову маємо справу з ескадроном, що складається з легких 500 кавалеристів. Пізніший автор Іоан Лідієць у своєму трактаті називає наступні цифри для видів підрозділів, що вивчаються: *ala* – 600 вершників; *vexillatio* – 500 вершників; *turma* – 500 кінних лучників⁵. Тут ми можемо бачити не лише цінні дані про чисельність, а й ознаку турми, адже якщо порівняти твердження

¹ Конноли П. Ук. соч. С. 253.

² Зосим. 14, 1; 16, 2.

³ Банніков А. В. Римская армия в IV столетии... С. 143.

⁴ Аммиан. XXX, 1, 11.

⁵ John the Lydian. On the magistracies of the Roman constitution. 1, 46 / Ed. and trans. T. F. Carney. Lawrence, 1971.

Іоанна про те, що турма складається з кінних лучників із попередніми даними, де Юліан вислав турми в розвідку, а в погоню за Папом також послали лучників, то вимальовується цілком ясна картина. Щодо інших найменувань, то таких точних цифр ми вже не маємо. Так, А. В. Банніков на основі одного з написів передбачає, що чисельність али дорівнювала 320 кавалеристам¹. У свою чергу, про чисельність та характер *vexillationes*, *cunei* та *equites* ми зовсім не маємо конкретних даних. Підсумовуючи всі вищенаведені факти, ми можемо припускати, що чисельність середньостатистичного пізнього римського кавалерійського підрозділу становила близько 300–600 осіб.

Підсумовуючи, слід зазначити, що остаточно оформлена і доведена до життєздатного стану в довгостроковій перспективі Діоклетіаном і Костянтином система військового управління закріпила зміни, що накопичилися за період попереднього століття, і усунула ряд формальних адміністративних протиріч. Нова, як прийнято її називати – пізня римська військова система більшою мірою відповідала викликам часу: період роздробленості та сепаратистських тенденцій змінився міцною державністю з глобальною метою утримання гігантських кордонів імперії. Армійська структура була переоформлена на наявному досвіді, багато в чому обумовленому існуванням мобільного корпусу – були створені постійно діючі мобільні армії і прикордонні загони із закріпленим відповідним статусом. Загони отримали більш розгалужену і з часом все більш заплутану структуру. Кавалерійські частини мобільного корпусу однаково включалися і до комітату, і до прикордонних підрозділів, але дослідження пізніх римських кінних контингентів стикається з рядом поки що невирішених термінологічних та кількісних питань.

¹ Банников А. В. Римская армия в IV столетии... С. 143.

3.2. Історичний шлях підрозділу *equites Dalmatae*

Equites Dalmatae – один з найцікавіших типів римської кавалерії II половини III століття. Ці вершники мали безпосередній вплив на історію III століття і, вочевидь, продовжували своє існування на кордонах імперії аж до остаточного краху римського світу. Шлях становлення, розвитку та двохсотлітнього існування цього підрозділу вкрай нетиповий. Він виходить за рамки усталеної військової системи і тому, значною мірою, нам і цікавий.

Говорячи про подальшу після вбивства Галлієна долю далматів, слід згадати про конфлікт, що продовжувалася і в правління Клавдія II Готського – Скіфська, або як її називали самі римляни згідно з найсильнішим із «скіфських» племен, – Готська війна. Зосим, описуючи безчинства варварів на теренах імперії, згадує цікавий нам порятунок таких міст як Кассандрія та Фессалоніки: «Вони [скіфи] обложили Кассандрію та Фессалоніку і, підвівши облогові машини на самий верх, проти рівня стін, вже майже захопили ці міста, але тут прийшли звістки про наближення імператора. Через це варвари рушили всередину країни і спробували спустошити всю територію навколо Добера та Пелагонії. Там вони втратили три тисячі людей під час зіткнення з далматинською кіннотою. Навіть після таких втрат вони вступили у бій із імператорською армією. У битві, незважаючи на великі втрати з обох боків, варвари розбили римлян. Тим не менш, римляни прийшли до тями, зуміли влаштувати засідки для варварів на окремих дорогах і за допомогою цього перебили до п'яти тисяч з них. Залишки скіфів відпливли з Фессалії та Греції...»¹. Це невелике за розміром зауваження все ж таки містить у собі деякі важливі для нас непрямі ознаки. Насамперед, ми впевнюємося у своєму твердженні про відчутну міць досліджуваного підрозділу, що обумовлюється або значною чисельністю описаних контингентів, або вишколом пристойного рівня. Подібні твердження нам дозволяє робити факт постійної присутності

¹ Зосим. I, 43, 1, 2.

далматських вершників при армії імператора та їхнє успішне знищення 3000 тисяч «скіфів», що для цього періоду є серйозним бойовим загоном. Подальші дії, а саме використання ними засадної тактики, може вказувати на відносну легкість спорядження *equites Dalmatae*, які, швидше за все, брали активну участь у винищенні ще 5 тисяч варварів. Такі розмиті вказівки вкрай мало достовірні, проте в ситуації, коли джерела абсолютно не дозволяють нам судити про якість і характер озброєння вершників далматських, ці свідчення стають настільки ж цінними наскільки і сумнівними. О. В. Вус до того ж вважає, що загони балканської кінноти брали активну участь у наступних бойових діях на території Мезії, у Марціонаполі та біля Візантія¹, які описує Требеллій Полліон². Цей же автор, говорячи про славу, яку набули далмати у цій війні, однозначно дає нам зрозуміти, що за часів Клавдія II Готського і загалом у II половині III століття цей підрозділ ще однозначно мав етнічний характер: «У цій війні, яку вів Клавдій, незвичайну доблесть виявили далматські вершники, тому що думали, що Клавдій походить з цієї провінції, хоча інші казали, що він дарданець і веде свій рід від родоначальника троянців Іла і від самого Дардану»³. Як ми бачимо, для *equites Dalmatae* уявне земляцтво з імператором Клавдієм було дуже важливим, що ще раз підтверджує нашу теорію про засади етнічного характеру у формуванні далматів.

Нарешті, настав час вперше звернутися до *Notitia Dignitatum*. Досліджуючи ілюстративний матеріал цього дуже важливого джерела, ми натикаємося на список підлеглих посаді *magister equitum* контингентів, виражених у зображеннях геральдичних щитів. У центрі проілюстрованої сторінки знаходиться замальовка щита зі схематично зображеною македонською зіркою і квіткою всередині. Дана картинка підписана як «*Dalmata*»⁴. Оскільки в епоху пізньої імперії македонська зірка була

¹ Вус О. В. Ук. соч. С. 50.

² Требеллий Поллион. Божественный Клавдий, XXV, IX, 3, 7–9.

³ Там же. XXV, XI, 9.

⁴ ND. Ос. fol. 138v.

класичним ідентифікатором військ, які сформувалися або відзначилися на Балканах¹, то цілком резонно висунути припущення, що право на носіння даного відмітного знаку було отримано ними якраз під час Готської війни III століття і все ще використовувався до часу створення Нотиції.

Померлого від чуми в 270 році Клавдія змінив його брат, а ще через п'ять місяців – Авреліан. Після нетривалого добивання вражених ще Клавдієм «скіфів» на його плечі лягло завдання з ліквідації Пальмірського царства, де правила Зенобія. У цьому східному поході Авреліана брали участь, зокрема, контингенти з Балкан. Зосим так переказує події вирішальної битви цієї війни: «Авреліан знайшов пальмірське військо зібраним на рівнині перед Емесою в кількості 70 тисяч пальмірян та їхніх союзників. Римляни розпочали бій нападом далматинської кінноти, мезійців та паннонців, а також галльських легіонів з Норіка та Реції. Крім того, їх підтримали імперські легіонарії, мавретанські вершники, азіатські війська з Тіани, Месопотамії, Сирії, Фінікії та Палестини. Це були одні з найхоробріших легіонів імперії»². Таким чином, ми можемо бачити активну участь досліджуваного формування у далеких та тривалих походах. Далматинська кіннота стояла в авангарді війська в генеральній битві з 70-тисячною армією пальмірян. У той самий час, далматів підтримували «найхоробріші легіони імперії», які йшли у атаку разом із ними. Все це вкотре недвозначно говорить нам про відчутний авторитет іллірійської кінноти та їх відносно значну чисельність.

Після повернення в лоно імперії Галльського сепаратистського формування в 274 році держава знову прийняла свої усталені кордони, проте тріумф Авреліана перервався його несподіваним вбивством. За ним послідував ряд швидкоплинних правителів: Ульпія Северина, Тацит і Флоріан. У 276 році на престол сходить дуже успішний військовий діяч Проб, але зараз нас цікавлять виключно обставини його приходу до влади. Перебуваючи на Сході

¹ Вус О. В. Ук. соч. С. 50.

² Зосим. I, 52, 2.

в 276 році, виходець із Сірмію, що в Панонії¹, відмовився приймати Флоріана, що захопив владу на Заході, своїм імператором. Водночас східна армія також вирішила, що не може довірити обрання нового правителя дискредитованому сенату чи західним легіонам. Ми знаємо, що східна армія Проба складалася з великої кількості вершників центрального резерву. Як стверджує А. В. Банніков: «Саме вершники обрали імператором Проба і очевидно, що за правління цього імператора кавалерійський корпус все ще зберігався»². Можемо бачити, що вершники, відчутна частина з яких були іллірійцями, вважали у своїй владі призначати імператора та активно проводити свою політичну лінію загалом. У майбутньому подібна активність зіграє не найкращу роль у долі вершників мобільної армії.

Константину доводилося вести повномасштабні війни як усередині імперії, і за її межами. Затяжні конфлікти вимагали значних ресурсів і Константин стягував із кордонів недавно розміщені там частини для включення до свого комітату. Серед цих з'єднань зустрічаються і назви підрозділів далматів³. Очевидно, це і є ті самі вексилляції. Більше того, шість написів, виявлених у Турині та Мілані, свідчать, що під час італійської кампанії в армії Константина знаходилися підрозділи далматських вершників, адже всі ці написи відносяться до частин *numerus Dalmatarum Divitensium* та *numerus Dalmatarum Fortensium*⁴. Е. Нішер, до всього іншого, вважав, що деякі з прикордонних вексилляцій увійшли до складу комітату на постійній основі та влилися до нього⁵. Не підлягає сумніву, що більшість вексилляцій на лімесі та в прикордонних провінціях зберегло своє місце розташування і повністю перейшло в статус лімітанів до кінця правління Константина I Великого.

¹ Требеллий Поллион. Тридцять тиранов, XXVIII, III, 1.

² Банніков А. В. Этапы формирования римской походной армии... С. 21.

³ Конноли П. Ук. соч. С. 252.

⁴ Банніков А. В. Римская армия в IV столетии... С. 23.

⁵ Nischer E. C. Ibid. P. 13, 15.

Подальша доля підрозділів далматських вершників у джерелах відображена вкрай слабо і є широким полем для дискусій. У доадріанопольський період вексіяції кінноти дислокувалися у багатьох провінціях імперії. Судити про їхню діяльність у проміжок між війнами Константина I та битвою при Адріанополі ми можемо виключно виходячи з небагатого епіграфічного матеріалу. Так, з часом спільного правління Валентиніана I (364–375), Валента II (364–378) та Граціана (367–383) ототожнюють 2 знайдені у сучасному Умм-ель-Джималі в Йорданії написи, які говорять про знаходження там у 368 році "vexillatio VIII Dalmata" і "equites IX Dalmatae" вже в 371 році. Ці частини зводили там оборонні споруди під керівництвом дукса Флавія Максима та магістра кінноти та піхоти Юлія¹.

Один епіграфічний пам'ятник свідчить про можливе перебування у цей час далматського контингенту навіть у Криму. Зазначений на пошкодженому камені фортечної стіни підрозділ через згаданий поганий стан пам'ятника неможливо точно ідентифікувати, проте літери, що збереглися, дозволяють відновити одне слово з найменування частини – «DALMATORUM»². А як стає ясно з прочитання Нотиції Дігнітатум – одне з найчастіших найменувань кінноти далматів виглядає як *Cuneus equitum Dalmatarum*³, які, здебільшого, дислокуються у дунайському регіоні. Всього в списку, що вивчається, наведено 11 частин з подібним найменуванням, де відрізняється лише місце їх розквартирування і слово «equitum», яке в Мезії замінено на «equum»⁴.

Належить до доадріанопольського періоду і надгробна плита Валерія Ювентіна, виявлена на околицях античного міста Фіатира (сучасний Ак-Хісар, Туреччина). Доречно вважати, що Валерій був похований тут через свою загибель у битві, що сталася між військами імператора Валента і узурпатора

¹ Mea C. Ibid. P. 566–567.

² Зубарь В. М., Сарновски Т., Антонова И. А. Ук. соч. С. 106–107.

³ ND. Or. XLII, 13–14, 16–18; Ос. XXXII. 23; XXXIII, 25; XXXIV, 14.

⁴ Ibid. Or. fol. 127r.

Прокопія в 366 році якраз неподалік від Фіатири¹. На надгробному камені солдата є найменування його підрозділу – «Equites Dalmatae Comitatus Anchialitana»². Цей напис говорить про місце розквартирування цієї частини у місті Ульпія Анхіало у Фракії. Крім цього, підрозділ далматів належить до комітату і колись входив до польової армії Костянтина I³.

Не викликає сумнівів наявність руйнівного ефекту, який впливав на всю структуру римського війська внаслідок поразки під Адріаноподем. Зокрема, є думка, що далматські контингенти зазнали значного дроблення саме через ці події⁴. Наслідки цього розподілу, своєю чергою, зафіксувала Нотиція Дігнітатум, яка відобразила стан справ як у Західній, і у Східній частинах імперії на час кінця IV – початку V ст.

При аналізі цього списку явно помітна внутрішня диференціація у перерахунку далматських контингентів: ряд найменувань має набагато більш виражені індивідуальні риси, у той час коли більшість підрозділів іменується дуже коротко і назви багаторазово дублюються. Привертає увагу також факт підпорядкування більш розлого названих підрозділів далматів високоранговим офіцерам, що наштовхує на думку про привілейоване становище таких загонів⁵.

Наскільки ми можемо судити, у Східній частині імперії служили шість – сім повноцінних вексилляцій і не менше десяти скромніших формувань далматської кінноти. У прямому підпорядкуванні *magister militum praesentalis I Orientis* знаходилися вексилляції "equites Quinto Dalmatae" та "equites Nono Dalmatae"⁶. У складі комітату, який очолював *magister militum praesentalis II Orientis*, знаходилися «equites Sexto Dalmatae»⁷. А під безпосереднім

¹ Зосим. IV, 8.

² Вус О. В. Ук. соч. С. 54.

³ Там же.

⁴ Вус О. В. Ук. соч. С. 53.

⁵ Dziurdzik T. Ibid. P. 224.

⁶ ND. Or. V, 36, 37.

⁷ Ibid. VI, 37.

керівництвом *magistri militum per Orientem* були «*equites Tertio Dalmatae*»¹. Нарешті, як було з'ясовано раніше, на узбережжі Чорного моря у Фракії також дислокувалися *equites Dalmatae Comitatus* (*Anchialitana*), які, проте, більше ніде не згадуються. Можливо, на момент складання та редакції Нотиції Дігнітатум ця частина вже була знищена чи розформована. Крім перерахованих вище вексіляцій мали місце бути більш скромні і численні найменування. Так, на Сході у дуксів Фінікії, Сирії, Осроени, Палестини та Аравії було по одному підрозділу «*Equites Dalmatae Illyriciani*»². Судячи з їхніх однакових назв доречно вважати, що в недавньому часі це була єдина вексіляція, однак через невідомі нам причини вона була розділена між дуксами кількох провінцій і стояла малими гарнізонами в населених пунктах *Lataui*, *Barbalisso*, *Venosabae*, *Ganaba* і *Ziza*³. Крім того, в цій частині імперії під керівництвом дуксів Мезії та Дакії несли службу частини «*Cuneus equitum Dalmatarum*»: 3 у Мезії та ще 2 у Дакії⁴. Варто зауважити, що крім 5 продубльованих найменувань у підпорядкуванні дукса Дакії мали місце ще 3 схожих далматських підрозділи: два *Cuneus equitum Dalmatarum Fortensium* і одне *Cuneus equitum Dalmatarum Divitensium*⁵. Перше з них найімовірніше спіткала доля «*Equites Dalmatae Illyriciani*», які були розділені зі збереженням назви підрозділу.

Не можна оминати один цікавий джерелознавчий факт – сторінка, присвячена військовим з'єднанням Кіренаїки відсутня в основному тексті Нотиції, хоча й згадується в початковому списку. На даний момент вона вважається загубленою. Однак у цьому випадку має місце велика вдача, оскільки донині дійшла велика кореспонденція першої чверті V в. єпископа з Птолемаїди Синезія Кіренського. Загін кавалеристів-далматів фігурує у 87-му

¹ ND. Or. VII, 27.

² Ibid. XXXII, 21; XXXIII, 25; XXXIV, 18; XXXV, 15; XXXVII, 16.

³ Ibid.

⁴ Ibid. VI, 56–57; VII, 174–175.

⁵ Ibid. XLII, 13–14, 16.

листі Синезія, написаному, орієнтовно, у лютому 411 г¹. Його брат був стражником і розподільником хліба в загоні "τοῦ Δαλματῶν τάγματος", тобто знайомої нам далматської кінноти. Більш того, Синезій дає нам унікальну в своєму роді згадку: «Всіх далматів я люблю однаково як синів, адже вони – народ міста, яке обрало мене»². З цього пасажу ми можемо отримати дані про їх дислокацію в Птолемаїді, а отже, зарахувати їх до комітату, оскільки саме підрозділи мобільної армії традиційно розташовувалися гарнізонами у великих провінційних містах³. Проте існує й протилежна думка, заснована на аналізі продовольчих папірусів з Кіренаїки⁴. Крім того, нам надається можливість дізнатися про етнічний аспект підрозділів, що вивчаються, не тільки на основі логічних конструкцій, але і на реальному матеріалі, проте про це буде сказано трохи пізніше.

Завершуючи тему Сходу слід згадати знайдений 1896 року папірус кінця IV в. зі звітом про постачання продовольства воїнам «*Δαλμάταις*», що дозволяє зробити висновок про службу ще одного загону далматів в Аркадії, а саме в Оксирінху⁵.

У той самий час, на Заході було щонайменше чотири повноцінних вексилляції далматських вершників. У розпорядженні *magistro equitum praesentalis* були "equites Octavo Dalmatae" і "equites Dalmatae Passerentiaci"⁶. У керівництва Саксонського берега в Британії також були такі контингенти а саме «equites Dalmatae Branodunenses», що стає ясно при вивченні списку підлеглих «Comes litoris Saxonici per Britanniam»⁷. О. В. Вус, до всього іншого, додає до перерахованого вексилляцію "equites Dalmatae Aquesianis

¹ Мехмадиев Е. А. Ук. соч. С. 124.

² Цит. по Мехмадиев Е. А. Ук. соч. С. 124.

³ Конноли П. Ук. соч. С. 254.

⁴ Там же. С. 124–126.

⁵ Охуґһунсһу Папуґі... С. 186.

⁶ ND. Ос. VI, 56–57;

⁷ Ibid. XXVIII, 16.

Comitatenses"¹. Крім згаданих у Західній частині імперії була велика кількість «клинів» кіннотників далматів і частин з мінімалістичним найменуванням «Equites Dalmatae». Так, у дукса Панонії в розпорядженні було сім підрозділів «Equites Dalmatae» і один «Cuneus equitum Dalmatarum»², а дукс Панонії Першої мав у підпорядкуванні п'ять формувань «Equites Dalmatae» і також один «клин» вершників далматів³. Дукс Валерії мав аж одинадцять стандартних груп далматських кавалеристів і один «клин»⁴. Нарешті, дукс Белгіки Другої керував лише однією групою "Equites Dalmatae"⁵.

Підсумовуючи отримані відомості, можна констатувати, що на момент кінця IV – початку V ст. у Східній частині імперії несло службу не менше шести повноцінних вексіляцій та дванадцяти, ймовірно, менш численних формувань далматської кінноти. Тоді ж на Заході було не менше чотирьох вексіляцій і двадцяти семи дрібніших загонів. Всього по імперії зараз можна нарахувати щонайменше п'ятдесят один загін далматської кавалерії.

Характер і деякі особливості цих контингентів досі залишаються під питанням через малу джерельну базу та явно недостатній ступень вивченості проблеми. Однак із упевненістю можна казати про існування чіткої диференціації підрозділів⁶, що підтверджується різницею найменувань і, ймовірно, відзнаками у ступені привілейованості. Більше того, нам відомо, що загони далматської кавалерії могли нести службу як у мобільних арміях, так і на сухопутних та річкових лімесах. Знахідка надгробного каменю одного з солдатів далматської вексіляції, уламок стіни в Херсонесі, а також засвідчені Нотицією переміщення частин⁷ говорять про значну рухливість та мобільність деяких загонів. Швидше за все, такими були комітатські вексіляції. Доречно

¹ Вус О. В. Ук. соч. С. 53.

² ND. Ос. XXXII, 23, 28–29, 31, 33–34, 36–37.

³ Ibid. XXXIV, 14, 18–20, 34–35.

⁴ Ibid. XXXIII, 25, 29, 32–35, 37, 39–43.

⁵ Ibid. XXXVIII, 7.

⁶ Dziurdzik T. Ibid. P. 224.

⁷ ND. Ос. XXXIV, 18; XXXV, 15.

вважати, що далматські кавалеристи були задіяні в різних областях військової справи: вони стояли гарнізонами як у містах, так і в невеликих фортах, охороняли як сухопутні кордони, так і дунайський рубіж, ходили в походи разом з імператором і займалися фортифікаційними роботами.

Про етнічну складову після реформ Діоклетіана та Константина можна судити, ґрунтуючись на словах Синезія та деяких інших факторах. Насамперед, Синезій Кіренський говорить про любов до далматських вершників, які є «...народом міста, яке обрало мене»¹. Мова йде про Птолемаїду. Це говорить про підтвердження теорії, яка була викладена в попередньому розділі про розрив з кінця III століття етнічних зв'язків цих контингентів з Далмацією. У цьому випадку набір, швидше за все, проводився в самій Кіренаїці, де і були розквартировані кавалеристи. Крім цього, резонно побачити в розташуванні загонів далматських кіннотників неможливість постійного постачання рекрутів з їхньої «первісної батьківщини». Висновок, таким чином, напрошується сам собою – фрагмент «*Dalmatae*» у найменуванні підрозділів, що вивчаються, з кінця III століття перетворився лише на данину традиції, що не має жодного зв'язку з первісним етнічним показником, а свідчення наступних століть ще більше підтверджують цю теорію. Збереження цього статусу могло бути пов'язане як з елементарною незатребуваністю у зміні найменування, так і з визнанням заслуг минулого.

Битва під Адріанаполем ознаменувала якісно інший період у римській військовій історії, який виявив себе повною мірою вже у V столітті. Катастрофічні події першої половини цього століття дають зрозуміти причину, через яку *Notitia dignitatum* більше не оновлювалася – численні вторгнення цілих народів та орд кочівників римська система витримати вже не могла. Можна припустити, що протягом усього V століття вексилляції, «клиння» та інші загони далматів систематично знищувалися і розсіювалися внаслідок спустошливих навал 406, 408, 422, 433, 441, 447 років. Швидше за все, до

¹ Мехамадиев Е. А. Ук. соч. С. 124.

80-х років. V ст. всі хоч якісь організовані підрозділи далматів у Західній частині імперії перестали існувати.

Східній частині імперії пощастило більше. Є свідчення, що більшість далматських вексилляцій пережили катастрофу IV – V ст. Один із виявлених у Петрі грецьких написів свідчить, що у липні 446 р. загін «Tertio Dalmatarum» все ще займався охороною столиці провінції Palaestina III Salutaris¹. Є думка, що загони «Quinto Dalmatarum», «Sexto Dalmatarum» та «Nono Dalmatarum» брали активну участь у відбитті перського нападу у 503–504 роках під керівництвом військового магістра Сходу Флавія Дагалайфа Ареовінда². Останні достовірні свідчення про існування підрозділів далматських кавалеристів дійшли до нас із другої чверті VI ст.³. Так, до 535–536 років. відноситься згадка про службу одного з нумерів «Tertio Dalmatarum», який знаходився в підпорядкуванні дукса Фінікії. Остання відома нам згадка досліджуваних вершників ототожнюється з 541 роком, коли було складено фінансовий документ, що стосується служби якогось воїна з загону «Σεξτοδαλματῶν».

Останні частини «далматської» кавалерії могли остаточно припинити існування в результаті вже візантійсько-перської війни 572-575 рр., але якщо якісь частини і зберегли свою ідентичність, то шансу залишитися в строю після арабського завоювання першої половини VII ст. у них явно не було⁴.

Таким чином, розпочавши свій бойовий шлях у сформованому імператором Галлієном мобільному корпусі, equites Dalmatae взяли активну участь в основних військово-політичних подіях відповідного періоду. Протягом кількох десятків років вони подорожували на значні відстані разом із імператорською армією, стояли в авангарді під час вирішальних битв і брали активну участь у політичному житті держави. Клавдій II Готський, Авреліан

¹ Méa C. Ibid. P. 566.

² DuBois M. S. Auxillae. A compendium of non legionary units of the Roman army. Raleigh, 2015. P. 445.

³ Вус О. В. Ук. соч. С. 55.

⁴ Там же.

та Проб послідовно відновили роздроблену на шматки імперію та вклали вагомий внесок у справу виходу держави із глибокого кризового стану. У цьому найважливішому процесі одну з головних ролей на себе взяли *equites Dalmatae* – вони стали відчутною і постійною бойовою міццю, що протистояла як північним варварам, так і східним противникам. На даний момент, серед дослідників військових аспектів кризи III століття існує усталена думка щодо значення, створеної Галлієном мобільної армії – корпус, без сумнівів, відіграв вирішальну роль у справі реставрації імперії іллірійськими імператорами¹. Завдяки їм вже у відносно стабільному стані імперія та її війська дісталися Кару, Каріну та Нумеріану, а потім до рук епохальних діячів – Діоклетіана, та Константина. Після реформ Діоклетіана і Костянтина далматські вершники пройшли напрочуд звивистий шлях. Не перебуваючи більше у складі мобільного корпусу, створеного ще Галлієном, нові вексилляції розподілилися практично по всіх частинах імперії. У цьому процесі поступово вони втратили свій етнічний характер несучи далі найменування свого підрозділу лише як данину традиції. Тривалість використання цього статусу могла бути пов'язана як з елементарною незатребуваністю змін у найменуванні, так і з визнанням заслуг минулого. До початкової номінальної форми «*Dalmatae*» додавалися додаткові ідентифікуючі форми: номери, місця розквартирувань, показники статусності, місцеві особливості. Згодом змінювалися навіть усталені номінальні форми, як-от *equitum/equitum*. Це все побічно нам повідомляє про втрату загальної традиції та остаточного роз'єднання. Доля різних вексилляцій та дрібних загонів складалася зовсім по-різному. Якись з них були спрямовані служити в далекі провінції аж до Херсонесу, хтось склав голову в частих битвах у складі комітату, когось перебили і розпорошили гуни та західні «варвари», а якись частини дотягли до VI, а може, і до VII ст.

¹ McNab. C. S. Ibid. P. 214.

3.3. Історичний шлях підрозділу *equites Mauri* та кінноти Осроєни

Ще з часів Ранньої Республіки римська стратегія включала у себе активне залучення до масштабних бойових дій контингентів допоміжних військ, що відрізнялися манерою ведення бою та доповнювали таким чином основне військо. Такі підрозділи склалися з наwerbованих у сусідніх племенах та народах воїнів, що використовували традиційне для свого регіону екіпірування та озброєння¹.

Мавританські та осроєнські легкі вершники були гарно відомі римлянам задовго до подій III століття. Відомо, що кінні допоміжні підрозділи маврів активно використовувалися римлянами вже одразу після закінчення Пунічних воєн і надалі ця традиція тривала. У той час як критські лучники та балеарські пращники втрачали свій престиж та виключність протягом перших віків нашої ери, мавританська кіннота все більше закріплювала свої позиції. Починаючи з II століття ці контингенти союзної допоміжної кінноти постійно перебували у складі діючих армій та брали активну участь у бойових діях², однак все ще не маючи при цьому регулярного статусу. Маврська кіннота зустріла III століття як еліта допоміжних військ імперії. Союзні кавалерійські підрозділи маврів деякий час навіть були основним компонентом допоміжної кінноти римської армії³. У свою чергу, вершники Осроєни були відомі римлянам як періодичні союзники або вороги протягом I–II ст. допоки у 166 р. н. е. цей регіон не увійшов у васальну залежність до Риму, а у 216 р. він повністю влився у римську державу як одна із провінцій.

Говорячи про спорядження цих підрозділів слід згадати декілька корисних джерел. На колоні Траяна, як і на чотирьох знайдених та пов'язаних з маврськими кавалеристами надгробках I – III ст., союзні мавританські вершники зображені без сідла, вузди, у простих туніках та, загалом,

¹ Банников А. В. На пути к Адрианополю... С. 78.

² Геродиан. III. 3, 4–5, III, 15, 1; Зосим. I. 15–20; Кассий Дион Коккеян. LXXVII. 3, 2.

³ Esposito G. Ibid. P. 78.

позбавленими будь-якого захисту. З озброєння вони традиційно використовували короткі легкі дротики та шкіряні круглі щити малого розміру¹. Це була найбільш легка та, відповідно, найбільш швидка кавалерія римського війська. Тактика ведення бою цього народу полягала у зближенні з ворогом на дистанцію метання дротика та подальший обстріл. Коли ж супротивник вживав наступальних дій у відповідь, то мавританська кіннота застосовувала тактичний відступ. Така тактика руйнувала бойові порядки ворога, втомлювала його, змушувала постійно знаходитися у напрузі². Кіннота маврів була гарними стрільками верхи на швидких низькорослих конях. Такий концепт став ідеальною римською тактичною відповіддю на велику кількість кінних лучників, що застосовувалася східними противниками Риму. Їх роль була особливо важливою під час кампаній проти парф'ян та Сасанідів на Сході³. Щодо кінноти Осроєни ми не маємо таких інформативних джерел і можемо судити про їх спорядження і тактику майже тільки виходячи із загальних уявлень про тактику кавалерії Межиріччя; все ж деякі деталі, про які річ піде дещо нижче, зможуть нам у цьому допомогти. *Equites Osroeni* були легкими кінними лучниками родом з верхів'я Месопотамії.

Як було зазначено у попередньому розділі, початок існування регулярних підрозділів маврської кінноти доречно пов'язувати з правлінням Олександра Севера. Епіграфічні матеріали, наведені Є. П. Глушаниним, свідчать про службу маврської кінноти як у регулярних, так і в надштатних невеликих підрозділах, розкиданих на просторах імперії⁴, що було наслідком їх розміщення Олександром Севером. Як зазначають деякі дослідники, кількість регулярної маврської кінноти була невеликою, вони не мали постійних баз і перекидалися на різні театри бойових дій при необхідності⁵. З

¹ Speidel M. P. *Mauri equites...* P. 121–125.

² Банников А. В. *На пути к Адрианополю...* С. 78.

³ Esposito G. *Ibid.* P. 78.

⁴ Цит. по Банников А. В. *Этапы формирования римской походной армии...* С. 21.

⁵ Southern P., Dixon K. R. *Ibid.* P. 12.

цього моменту ми будемо застосовувати найменування маврської кінноти тільки стосовно регулярної її частини, яка і була залучена до формування мобільного корпусу імператором Галлієном через своє розташування на момент 50-х рр. III ст. на германському лімесі. Іррегулярні контингенти, у свою чергу, ще деякий час існували паралельно зі штатними.

Допоміжні підрозділи осроєнських кавалеристів мали схожу долю. Вони так само були переведені Олександром Севером у Європу де і були розквартировані¹. Але між включенням у мобільний корпус та Діоклетіаново-Константинівською реформою є ще деяка інформація, що може внести вагомий уточнення у наявну історіографію досліджень кавалерійських підрозділів Осроєни у складі римського війська. Ця інформація походить від епіграфічної пам'ятки знайденої у Старій Загорі у Болгарії, яка була присвячена високопосадовому офіцеру римської армії Муцію Траяну. Цей пам'ятник наразі зберігається у Софійському музеї і має непересічне значення для нашого дослідження, оскільки може свідчити про злиття Маврських та Осроєнських підрозділів у єдиний контингент вже у III столітті. Текст був написаний грецькою мовою та, згідно із дослідженнями, датується другою половиною III ст.². Пам'ятка описує стрімкий кар'єрний шлях цього непересічного солдата і для нас є цікавими наступні 2 написи з переліку його посад: «PEDITES ET EQUITES MAUROS ET OSROENOS EXPLORATOIRES» і «DUX EQUITES MAURI ET OSROENI». Перший напис говорить нам про головування Муція над, як здається, змішаного піхотно-кавалерійського підрозділу у який були включені маврські та осроєнські кавалеристи. Другий напис вже трохи більш однозначно вказує на підпорядкування саме досліджуваних нами контингентів Муцію. На наш погляд ця епіграфічна пам'ятка вказує на перехідний період в історії осроєнської кінноти у складі римського війська коли вона після самостійного існування поступово

¹ Southern P. Ibid. P. 125.

² Nagy T. Commanders of Legions in the age of Gallienus // Acta Archeologica Hungarica. Budapest, 1965. № 17. P. 290–307.

зливалась із маврською. Підтвердженням цього припустимо вважати відсутність осроєнських вершників у якості співставних кавалерійських підрозділів у *Notitia Dignitatum*. Водночас цей документ надає значний перелік підрозділів *Equites Mauri*. Сукупність цих фактів, на нашу думку, може говорити, що у другій половині III ст. осроєнські підрозділи могли бути поглинуті маврськими частинами.

Але як це стало можливо? Скоріш за все відповідь міститься або у відчутно меншій чисельності осроєнців, або у слабшому бойовому авторитеті цього контингенту порівняно із славетними маврськими вершниками. Окрім цього ми можемо зробити висновок, що злиття було можливе лише за умови схожості категоріальних особливостей цих контингентів: скоріш за все і маври і осроєнці були легкими вершниками зі вже схожою на той момент тактикою ведення бою, яка, за умови імовірного набору рекрутів із місцевого населення, могла вже сильно відрізнятись від такої у попередні століття.

Не дивлячись на це злиття, до обох категорій вершників застосовним є твердження, що логістика розколотої імперії III ст. не була у змозі поповнювати ряди воїнів відповідно до їхнього етнічного статусу. Це повинно було призвести до набору новобранців на територіях безпосереднього розквартирування. На наш погляд, подібні тенденції є одним із важливих відправних пунктів у розвитку пізньої римської військової системи як набору різних тактичних спеціалізацій.

Переходячи безпосередньо до історії підрозділу відомого нам як *equites Mauri* після зведення у мобільний корпус, треба відзначити досить малу кількість згадок досліджуваних формувань у синхронних джерелах. Така ситуація може свідчити про невелику кількість підрозділів з таким найменуванням, чи про малу кількість особового складу у таких.

Наступник Галлієна – Клавдій II вів активні бойові дії з готами у Скіфській війні, за що, як відомо, і отримав своє відоме прізвисько «Готський». Зосим, описуючи події цієї війни, звертає увагу на особливу

доблесть далматської кінноти¹. І хоча це прямим чином не вказує на маврську кавалерію, базуючись на цій згадці ми все ж можемо ввести ряд припущень. Оскільки далматська кавалерія, як і маврська кіннота, були складовими частинами мобільного корпусу імператора, то буде доречно вважати, що для ведення повномасштабних та важливих для імперії бойових дій Клавдій II застосує максимальну кількість наявних резервів у цій кампанії. І відсутність згадки маврів у цьому контексті, на нашу думку, ніяк не може бути доказом відсутності даної кінноти у битвах цієї війни, бо Зосим у своєму повідомленні акцентував увагу на далматських вершниках лише через їхні незвичайні успіхи у знищенні великої кількості «варварів». У свою чергу, ті самі успіхи, що їх виділяють виражені лише у розмірі знищеної людської маси ворога, а тому можуть бути наслідком, як ми вже можемо стверджувати, порівняно великої кількості особового складу підрозділу далматів у порівнянні з іншими частинами корпусу, у тому числі і маврськими контингентами.

Після смерті Клавдія II Готського та декількох швидкоплинних правителів до влади в імперії приходить Авреліан. Цей імператор, ставлячи перед собою мету – після розгрому аламанив об'єднати розколоту сепаратистськими формуваннями імперію, знов створює привід до повномасштабного застосування мобільного корпусу. Зосим, описуючи атаку римських сил у вирішальній битві із Зенобією, дає нам можливість впевнитися у можливості спільного використання далматської і маврської кінноти, що підтверджує реалістичність приведенної на рахунок Скіфської війни теорії. До того ж, Зосим у своєму повідомленні особливим чином охарактеризує маврських вершників: «Авреліан знайшов пальмірське військо зібраним на рівнині перед Емесою в кількості 70 тисяч пальмірян та їхніх союзників. Римляни розпочали бій нападом далматинської кінноти, мезійців та паннонців, а також галльських легіонів з Норіка та Реції. Крім того, їх підтримали імперські легіонарії, мавретанські вершники, азіатські війська з

¹ Зосим. I, 43, 1, 2.

Тіани, Месопотамії, Сирії, Фінікії та Палестини. Це були одні з найхоробріших легіонів імперії»¹.

Маврські війська загалом і відповідного роду вершники, дійсно, вважалася серед римлян дуже войовничими та надійними. Як приклад можна привести слова деякого Віктора на допиті у Зенофіла, консула Нумідії у 320 році. На питання Зенофіла про його стан Віктор відповів наступне: «Я професор латинської літератури, граматик латинської мови... Мій батько був декуріоном Константина (Цитри), мій дід був військовим; він служив у коміті, бо наша родина мавританського походження»². Як ми можемо бачити, факту походження родини Віктора з Мавританії виявилось достатньо для служби його діда у коміті.

Останні корисні дані, що ми можемо вилучити із джерел до часу розформування мобільного корпусу стосуються обрання Проба імператором. Відбулося це у 276 році після смерті Тацита. Новообраний правитель був оголошений імператором армійським корпусом, що вів велику військову кампанію на Сході імперії. Як зазначалося у попередньому параграфі, східна армія Проба складалася з великої кількості вершників мобільного корпусу. Немає сумнівів, що серед кінноти центрального резерву були і мавританські вершники, які відмінно себе зарекомендували у попередніх військових діях на Сході. Як стверджує А. В. Банніков: «Саме вершники обрали імператором Проба і очевидно, що за правління цього імператора кавалерійський корпус все ще зберігався»³. Це означає, що мавританська, як і іллірійська, кіннота приймала участь у складному та войовничому політичному житті III століття.

За правління відомих реформаторів – Діоклетіана та Константина відбулось звичне для цього періоду дроблення контингенту маврської кінноти на окремі підрозділи, що могли діяти як на засадах комітату, так і частин лімітанів. Як відомо, кавалерійські вексіяції комітату були сформовані з

¹ Зосим I, 52, 4.

² Jones A. H. M. Ibid. P. 52–53.

³ Банников А. В. Этапы формирования римской походной армии... С. 21.

найкращих колишніх допоміжних частин¹. Присутність маврських вершників не тільки в основному складі комітату, ай і в імператорській кінній гвардії² багато каже про цінність цих підрозділів у IV столітті – маврська легка кавалерія залишалася елітою навіть після кризи III століття³.

Очевидно, що як в III, так і в IV столітті етнічна складова досліджуваного типу кавалерії викликає питання. Криза III століття являла собою декілька десятиліть перманентного розриву логістичних зв'язків. Піком цієї тенденції став час існування порівняно довгострокових сепаратистських формувань – Галльської імперії та Пальмірського царства. У свою чергу, IV століття ототожнюється вже з іншими тенденціями. На думку М. Спейделя: «До четвертого століття маври уже не були єдиними «маврами», тобто їхня тактика була прийнята багатьма римськими полками як частина зростаючої спеціалізації бойових прийомів»⁴. З ним погоджується і Г. Еспозіто, який вважає, що «[мавританська кіннота] становила окрему категорію військ на відміну від тієї, що існувала навіть у туземних вершників у провінціях Північної Африки, батьківщині мавританських племен»⁵. Погоджуючись з дослідниками, слід зазначити, що, ймовірно, у підрозділах регулярної мавританської кінноти на протязі III століття відбувалося поступове заміщення мавританських кадрів на локальні, а у IV столітті найменування вершників «мавританськими» визначає уже не їх етнічний склад, а належність до конкретного набору тактичних прийомів, що вони використовували на полі бою. У цьому випадку приналежність до мавританського народу уже не була вирішальним критерієм, серйозні підтвердження чому ми знаходимо у списку *Notitia Dignitatum*.

¹ Банников А. В. Римская армия в IV столетии... С. 32.

² Speidel M. P. Mauri equites... P. 121.

³ Esposito G. Ibid. P. 78.

⁴ Speidel M. P. Mauri equites... P. 126.

⁵ Esposito G. Ibid. P. 78.

Ілюстрації присвячені емблемам маврської кінноти у вигляді геральдичних щитів ми знаходимо у тому ж списку, що і емблему далматських вершників – перелічення контингентів, що є підлеглими посаді *magister equitum*. У декількох відомих нам екземплярах Нотиції кольорова гамма зображень дещо відрізняється, але схематично ілюстрації являють собою ідентичну картину. Два геральдичних щита мавританської кінноти розміщуються на першій сторінці списку «*Insignia viri illustris magistri equitum*»¹. Першим йде зображення з підписом «*Mauri alites*», що, скоріш за все, характеризує цей підрозділ як швидкий, чи летючий. Композиція цього малюнка складається з двох протиставлених зооморфних голів з довгими шиями. Приналежність цих голів конкретній тварині визначити важко. Можливо зображені дракони або собаки, чи, якщо враховувати особливості фауни Мавританії та назву підрозділу – страуси. Другий геральдичний щит знаходиться рядком нижче та зображає зооморфний мотив з двома тваринами червоного кольору (імовірно пси), що обвивають умбон щита та майже зустрічаються головами у верхній його частині. Підпис над геральдичним щитом називає цей кавалерійський підрозділ «*Mauri feroses*», що можна перевести як «люті маври». Слід зазначити, що подібні до обох випадків зооморфні композиції зустрічаються у Нотиції дуже часто. Навіть на тій же сторінці сусідній геральдичний щит з *Mauri feroses*, що зображає емблему гоноріанів має ідентичний вигляд за виключенням заміни червоного кольору блакитним. Також схоже зображення присвоєне піхотному підрозділу «*Grati*», що є підлеглим посаді *magister peditum*². У всякому разі, зв'язок між цими трьома підрозділами не простежується. Беручи до уваги схожість багатьох емблем у Нотиції, скоріш за все, тут має місце випадковість, або інший невідомий нам фактор. Контекстне значення цих двох композицій для нас, нажаль, залишається невідомим.

¹ ND. Oc. fol. 138r.

² Ibid. fol. 134v.

Всього *Notitia Dignitatum* перераховує близько 10 підрозділів регулярної «маврської» кавалерії. Найвизначніші з них: *Equites Mauri alites*¹ та *Equites Mauri feroses*², чії емблеми і були розглянуті у попередньому абзаці. Ці підрозділи входили до складу комітату і, навіть, були удостоєні таких визначних імен як «люті» та «летучі». Факт особливого найменування мавританських загонів підтверджує високе ставлення до них римлян, особливо у період, що характеризувався гострою потребою у нових легких загонах кінноти³.

Інші підрозділи мавританської кінноти не належали до комітату і базувались у провінційних містах на постійній основі. Дукси цілих восьми провінцій мали у своїх гарнізонах по одному підрозділу маврських вершників: *Dux Thebaidos*⁴, *Palaestinae*⁵, *Arabiae*⁶, *Osrhoenae*⁷, *Syriae*⁸, *Foenicis*⁹, *Provinciae Valeriae*¹⁰ та *Pannoniae primae*¹¹. Окрім першої, у всіх цих провінціях вони називалися «*Equites Mauri Illyriciani*» і лише один підрозділ – «*Cuneus equitum Maurogum scutariorum*». Назви більшості підрозділів нам недвозначно натякають на їх іллірійську приналежність, що вкотре підтверджує розрив зв'язків з Мавританією.

У свою чергу, досить цікавий характер має назва *Cuneus equitum Maurogum scutariorum*, яка означає, що воїни цього підрозділу можливо мали озброюватися великими щитами, але це могло означати і їх приналежність до свити. Бойове застосування скутумів мало сумісне з концептом легкої кінноти

¹ ND. Oc VI, 58.

² Ibid. VI, 61.

³ Esposito G. Ibid. P. 78.

⁴ ND. Oc. XXXI, 23.

⁵ Ibid. XXXIV, 18.

⁶ Ibid. XXXVII, 16.

⁷ Ibid. XXXV, 17.

⁸ Ibid. XXXIII, 26.

⁹ Ibid. XXXII, 18.

¹⁰ Ibid. Or. XXXIII, 31.

¹¹ Ibid. XXXIV, 23.

застрільників. Тут ми підходимо до питання видозмінення не тільки етнічної складової, а і принципового характеру контингентів маврської кінноти. Як ми можемо бачити, тут присутня деяка дуальність – у той час як назва «*Cuneus equitum Maurorum scutariorum*» можливо вказує на більш важко озброєний характер вершників, найменування «*Mauri alites*» натякає на приналежність підрозділу до легкої кавалерії. Таким чином, до часу IV – V ст. приналежність до «маврської» кінноти можливо не визначало у повній мірі навіть характер ведення бою.

Нажаль, інформації про подальший розвиток досліджуваних контингентів у нас немає. Доречним буде припустити, що їх спіткала схожа доля з далматськими вершниками, деякі згадки про пізній шлях яких ми все ж таки маємо. Так, вірогідно, що підрозділи мавританської кінноти, назва яких до цього часу перетворилася лише на традицію, поступово відмирили із старою військовою системою Імперії. Останні можливі осередки на Заході, скоріш за усе, були знищені та розсіяні активними завоюваннями «варварів». На Сході, вірогідно, залишки підрозділів маврської кавалерії були остаточно знищені арабськими завоюваннями.

Отже, маврська та осроєнська кавалерія, як типи допоміжних військ, були відомі римлянам досить давно. Регулярні частини вершників були створені на їх основі через гарну репутацію у якості надійних воїнів та майстерних легких кіннотників. До мобільного корпусу кавалерії маврські та осроєнські штатні частини потрапили через їх розміщення на момент 50-х рр. III ст. на рейнському лімесі та потребі у зборі Галлієном усіх можливих резервів. У складі центрального кавалерійського резерву ці контингенти приймали участь у основних військових кампаніях II пол. III ст. Протягом цього часу через ряд причини маврський контингент імовірно поглинув осроєнський, а безпосередньо маври і осроєнці, в етнічному розумінні цих слів, поступово витіснялися локальними кадрами. Із завершенням кризи III століття маврські підрозділи були розділені на велику кількість вексіяцій, що дислокувалися у дуже різних провінціях: 6 вексіяцій лімітанів несли службу

на Сході і ще 2 – на Заході. Нотиція дігнітатум засвідчує існування чотирьох різних типів тоді уже досить умовної «маврської» кавалерії: Летючі та люті маври у складі комітату, прості підрозділи лімітанів та маври-скутарії.

3.4. Історичний шлях неетнічних підрозділів корпусу

У цьому розділі мова піде про три основні та зовсім неетнічні за своїм характером і традицією підрозділи: *Scutarii*, *Stablesiani* та *Promoti*. Звісно, у складі корпусу після смерті Галлієна окрім перелічених та вже описаних у попередніх розділах етнічних часин були ще *gentiles nationes i numeri*¹, що стає ясно зі згадки у *Scriptores Historiae Augustae* їх драконів на святі деценалій при Галлієні², однак щодо цих частин ми не маємо хоч скільки-небудь змістовних згадок у подальшому. Саме тому ми сконцентруємось у висвітленні історичного шляху підрозділів, що завдячують своєму розвитку включенню у мобільний корпус: на скутаріях, стаблесіаніях та промотах.

Equites Scutarii є для нас загадковим явищем. Після утворення їх регулярних частин у складі корпусу і аж до складання Нотиції ми не маємо свідоцтв про їхнє існування. Тактика їх застосування, озброєння, чисельність, бойовий шлях – усе це можна аналізувати лише виходячи з непрямих джерел.

В історіографії часто зустрічається думка, що скутарії обов'язково мали на озброєнні великі щити або могли бути лише важкою кавалерією³. Ми дозволили собі із цим не погодитися. Справа у тому, що і в III ст, і у більш пізні періоди відповідний термін зовсім не обов'язково означав щит чи похідні від нього слова. Точніше міг означати похідне слово, але лише у переносному

¹ Волынкин Д. Г. Реформа римской конницы при императоре Галлиене... С. 102.

² Требеллий Поллион. Двое Галлиенов, VIII, 6.

³ Бозк Я. Римская армия эпохи Ранней империи. Москва, 2001. С. 301; Macdowall S. Ibid. P. 4; Волынкин Д. Г. Реформа римской конницы при императоре Галлиене... С. 101.

значенні: щитоносці як захисники, охоронці, оруженосці, нарешті, свита¹. На наш погляд саме на таку розбіжність вказує описаний у попередньому розділі випадок найменування традиційно легких підрозділів маврських вершників скутаріями у Нотиції, що руйнувало б усе сформоване уявлення про типологію цих частин у Пізній імперії. Значно більш імовірно припускати, що цей термін у найменуванні частин означав, що вони діяли як кінні охоронці, хоча ми не маємо чіткого уявлення про їхні конкретні функції. Можливо, їх використовували як кінний ескорт офіцерів, як-от Палатинські схоли, створені Константином для заміни преторіанців як гвардії імператорів². Базуючись на цьому ми набуваємо деяких імовірних знань про функціонал цих підрозділів, але відкидаємо можливі раніше висновки щодо їх озброєння і тактичного застосування.

Істотних знань ми можемо набути вивчаючи присутність скутаріїв у Нотиції. Емблематика цього підрозділу дуже проста – коло, що символізує щит червоного кольору із невеликим, схожим на умбон жовтим колом у середині. Цю емблему ми знаходимо у краю першої сторінки, що відповідає за перелік знаків кавалерійських підрозділів підпорядкованих посаді *Magister Equitum*³. У різних версіях Нотиції емблема виглядає ідентично. Значення такого примітивного знаку встановити на жаль неможливо. Розташований цей знак під невеликим ярликом «*Scutarii*». Цікаво, що така сама емблема належить *Lanciarum Stobensium* під керівництвом *Magister Militum per Thracias*⁴, що у принципі є нормальним для цього списку.

Всього у *Notitia Dignitatum* можна знайти 16 частин кінноти скутаріїв. Окрім кавалерії є ще перелік з 7 схоли скутаріїв без додавання слова «*equites*». Ці палацові схоли у нашому аналізі у силу неоднозначності їх походження та розірвання традиції ми урахувати не будемо, бо у той самий час ми маємо

¹ Esposito G. Ibid. P. 79.

² Ibid.

³ ND. Oc. fol. 138r.

⁴ Ibid. fol. 94r.

палацові схоли скутаріїв із наявною приставкою «*equites*»¹. Також не буде врахований підрозділ маврів-скутаріїв, бо ми його вже зарахували як етнічну частину.

На Сході ми маємо 10 підрозділів скутаріїв-вершників, а на Заході – 6. На Сході: *Equites primi scutarii*, одна з *vexillationes comitatenses* підпорядковані *Magister Militum Praesentalis I*², *Equites secundi scutarii*, одна з *vexillationes comitatenses* під *Magister Militum Praesentalis II*³, ще одна вексіяція комітатенсів *Equites scutarii* під *Magister Militum Praesentalis II*⁴, *Equites primi scutarii orientales* вексіяція комітатенсів під *Magister Militum per Orientem*⁵, *Equites scutarii Illyriciani* у місті *Chermulae* під *Dux Palaestinae*⁶, *Equites scutarii Illyriciani* у місті *Motha* під *Dux Arabiae*⁷, *Equites scutarii Illyriciani* у *Euhari* під *Dux Foenicis*⁸, *Equites scutarii Illyriciani* у *Seriane*, під *Dux Syriae*⁹, *Equites scutarii Illyriciani* у *Amidae* під *Dux Mesopotamiae*¹⁰ і нарешті *Equites scutarii indigenae Pafenses* у *Assara* також у Месопотамії¹¹. На Заході: один підрозділ *Equites scutarii*, що був внесений до реєстру *Magister Equitum* як одна з вексіяцій¹², ще одна вексіяція *Equites secundi scutarii iuniores* від *Magister Equitum*, але у підпорядкуванні *Comes Africae*, як *Equites scutarii iuniores scholae secundi*¹³, *Equites scutarii seniores*¹⁴ та один підрозділ *iuniores*¹⁵ під

¹ ND. Or. VII, 197.

² ND. Oc. I, 38.

³ Ibid. II, 38.

⁴ Ibid. II, 39.

⁵ Ibid. III, 28.

⁶ Ibid. XXXIV, 20.

⁷ Ibid. XXXVII, 14.

⁸ Ibid. XXXII, 19.

⁹ Ibid. XXXIII, 16.

¹⁰ Ibid. XXXVI, 19.

¹¹ Ibid. XXXVI, 26.

¹² ND. Or. VI, 20.

¹³ Ibid. VI, 63.

¹⁴ Ibid. VII, 181.

¹⁵ Ibid. VII, 195.

Comes Africae, Equites scutarii Aureliaci під Comes Britanniae¹ та Equites scutarii seniores comitatenses під Comes Tingitaniae².

Навіть при поверхневому огляді приведеного списку кидається у вічі строкатість назв та географія розповсюдження. Якщо комплексно розглянути цей список то стає очевидною диференціація назв. Спершу ми маємо просту назву Equites scutarii. Це може вказувати більш просте становище цих частин як це було у випадку із далматськими вершниками. Частіше за інших зустрічається назва Equites scutarii Illiriciani, що, скоріш за все, вказує на пряме походження цих підрозділів із мобільного корпусу Галлієна. Ми уже зустрічали такий маркер у дослідженні Далматів та Маврів. Але ж у такому випадку можна припустити, що підрозділи без цієї приставки не мають такої давньої традиції. Це питання поки що не має свого вирішення. Присутні також назви із чисельниками типу *primi* та *secundi*, що свідчить про дроблення цих підрозділів скоріш за все у більш давні за час складення Нотиції часи. Можливо навіть, що це ділення сягає часів Діоклетіано-Константинівської реформи. Так само на ділення вказують приставки *seniores* та *iuniores*, які можуть додатково характеризувати висоту положення підрозділу у армійській ієрархії відносно інших. Окрім цього на дуже високе положення деяких скутаріїв вказує приставка *scholae*. Цікавим є присвята одного з підрозділів імені Аврелія – Equites scutarii Aureliaci. На якого саме Аврелія посилається ця присвята, урахувуючи кількість римських імператорів з цим іменем нам невідомо. Останній тип назв стосується їх географічного походження як наприклад Equites scutarii indigenae Pafenses.

Подальша після складання Нотиції історія скутаріїв нам невідома. З високою вірогідністю ці частини як і сотні інших служили у складі різних гарнізонів і похідних армій аж до повної деградації римської військової системи впродовж наступних декількох століть із її відголосками у

¹ ND. Oc. VII, 201.

² Ibid. VII, 207.

ранньовізантійський період. Щодо степені передачі традицій, якщо припустити, що термін *scutarii* не є відсилкою до спорядження, а скоріш до переносного його значення, то, імовірно, ці підрозділи могли деякий виконувати саме відведений їм охоронний функціонал.

Equites Stablesiani після включення до мобільного корпусу найбільш вірогідно за правління Галієна, не залишили після себе об'ємних згадок аж до складання *Notitia Dignitatum*. І це, на нашу думку, є доволі дивним, оскільки у згаданому списку ці підрозділи займають значуще місце у військовій ієрархії з порівняно великою кількістю згадок у Нотиції. У той самий час далматська кіннота залишила по собі значно більший кластер інформації. Можливо тут має місце випадковість, а можливо і інші невідомі нам аспекти їх історичного шляху.

Усе ж між смертю Галлієна та складанням Нотиції є знахідки, що свідчать про їх безперервне існування. Ми вже зазначали, що у всіх версіях впровадження цього типу кавалерії є незмінною деяка привілейованість стаблесіанів. Чи то були високонавчені конюхи, чи переорганізована свита високопосадових офіцерів – їх положення було вищим за основну масу імперської кавалерії III–IV ст. Це припущення можна частково підкріпити неймовірною знахідкою кавалерійського шолому, який зазвичай називають шоломом *Deurne*, що у Нідерландах. Він був покритий позолоченим сріблом та мав неунікальну на той час каркасну конструкцію з сімейства «*Berkasovo*». Такий тип могла носити як кавалерія, так і піхота¹. Цей дивовижно оздоблений шолом мав на собі напис, який не можна двояко інтерпретувати – «*STABLESIA VI*». Майже точно це скорочення від неодноразово вказаної у Нотиції повної назви підрозділу «*stablesianorum*»². Це вказує на те, що у 319 році вже розпорошені стаблесіанії все ще слугували охороною для офіцерів³.

¹ Esposito G. Ibid. P. 198.

² ND. Oc. XXXIV,15; XXXIII, 27; Or. XXXXII, 19...

³ Speidel M. *Stablesiani*... S. 546.

М. Шпейдель вважає, що разом із промотами вони склали основну частину найкращої кавалерії IV ст¹.

Переходячи до списку *Notitia* перш за все треба розглянути емблему цих частин. Ми маємо 2 різних зображення, які геть не схожі один на одне. Вони розміщені на одній сторінці списку військ підпорядкованих *magistri equitum*. На першій емблемі щита² ми маємо декілька послідовних кілець на червоному фоні: білий обод, потім золотий, золотий та блакитний біля умбона. Сам умбон має зелений фон та блакитне ядро. Друге зображення³ ще більш примітивне і містить у собі лише червоний круг та чорний загострений умбон з чорними крапками навколо нього. Назви над цими зображеннями ніяк не відрізняються як у випадку із Далматами, Маврами тощо. Підпис однаковий – «*Stablesiani*». Чому два різних привілейованих підрозділи комітату мають однакові назви без доданих епітетів чи будь-яких інших ознак, але мають різні емблеми нам не зрозуміло. Можливо мала місце помилка при переписі списку в епоху Каролінгів чи вже у XV–XVI ст. Більш того, якось асоціювати ці зображення, як у випадку з Далматами, ми не маємо змоги через їх схематичність та відсутність будь-яких інтерпретацій цих доволі стандартних для Нотиції елементів емблем.

Загалом у *Notitia Dignitatum* міститься 15 згадок різних частин стаблесіаніїв. Майже стільки ж скільки і skutariїв. Але окрім цих пунктів списку завдяки знахідці шолому ми знаємо, що один з підрозділів дислокувався на території сучасних Нідерландів. Чи входив він у перераховані у документі, чи ні – невідомо, але деякі дослідники виділяють його в окремий підрозділ⁴.

¹ ND. Oc. P. 541.

² Ibid. VI, 21.

³ Ibid. VI, 39.

⁴ Speidel M. *Stablesiani*... S. 542.

На Заході на момент складання і редагування списку було 8 частин стаблесіаніїв: *Equites stablesiani Italiciani*¹ одна з *vexillatio comitatensis* підпорядкована *Magister Equitum*, *Equites stablesiani*² під головуванням *magistro equitum Galliarum*, *Equites stablesiani Gariannonenses*³ під керуванням *Comes litoris Saxonici per Britanniam*, *Cuneus Equitum stablesianorum*⁴ під *Dux prouinciae Valeriae*, ще одна *Cuneus Equitum stablesianorum*⁵ під *Dux Pannoniae primae*, один *Equites stablesiani seniores*⁶ та два *Equites stablesiani iuniores*⁷ під головою *Dux Raetiae*. І як ми пам'ятаємо був ще один підрозділ, який був ідентифікований через знахідку шолома на території Нідерландів. На Сході розміщалося 7 підрозділів стаблесіаніїв: одразу чотири *Cuneus Equitum stablesianorum* у провінціях *Dacia Ripensis*⁸, *Moesia II*⁹ та дві з них у *Scythia*¹⁰, *Equites stablesiani*¹¹ під керівництвом *Comes limitis Aegypti*, нарешті *équités secundi stablesiani*¹² та *équités tertii stablesiani*¹³ під *magistri militum per Orientem*.

Таким чином ми маємо 6 підрозділи, що служили у польових арміях – комітатенци та 9 лімітанських частин, які базувалися у гарнізонах на кордонах імперії під головуванням дуксів.

Узагальнюючи цей список варто зазначити вагомі збіжності із приведеними раніше переліками у контексті вже розглянутих підрозділів. По-перше, на цьому етапі дослідження ми вже можемо стверджувати, що географія розповсюдження стаблесіаніїв у загальних рисах співпвдвє з іншими

¹ ND. Oc. VI, 39.

² Ibid. VII, 203.

³ Ibid. XXVIII, 17.

⁴ Ibid. XXXIII, 27.

⁵ Ibid. XXXIV, 15.

⁶ Ibid. XXXV, 14.

⁷ Ibid. XXXV, 15, 16.

⁸ Ibid. XXXXII, 19.

⁹ Ibid. XXXX, 17.

¹⁰ Ibid. XXXIX, 14, 15.

¹¹ Ibid. XXVIII, 16.

¹² Ibid. XII, 29.

¹³ Ibid. XII, 30.

типами кінноти, що була створена між 260-ми та 290-ми роками та типово стилізована під час подальших реформ. По-друге, ми маємо певну варіативність у назвах. Можна виділити декілька кластерів: найбільш скупий та непривілейований – просто визначення *Equites Stabltiansi* без додаткових позначень, далі позначення географічного та, скоріш за все, статусного характеру – *Italiciani*, специфічне регіональне позначення «*cuneus*», маркер статусності – *seniores/ iuniores*, ознаки дроблення на кшталт *tertii, secundi* тощо. Специфіку усіх цих типів ми вже пояснювали у міру своїх знань у попередніх розділах. По-третє, варто підкреслити – розгляд переліку цих частин вкотре підкріплює враження фрагментарності списку *Notitia Dignitatum*: непослідовні номерні позначення, наявність сторонніх джерел про додаткові частини тощо, вказують на те, що ми маємо справу лише зі схематичним зображенням картини розподілу підрозділів тих чи інших типів.

Щодо подальшої долі стаблесіаніїв довгий час існувала закореніла думка, що ми не маємо достатніх джерел щоб стверджувати щось конкретне, але це не так. Ранс П. у своїй статті «*The Third Equites Stablesiani at Cyrrhus*» звернув увагу на цікаві згадки одного з вказаних у Нотиції підрозділів стаблесіанів у кореспонденції релігійного характеру доволі великого проміжку часу. Ці джерела мають дуже складну та заплутану редакторську історію з відкритими питаннями, але потрібні нам згадки у листуванні є очевидними, тому ми дамо узагальнений опис опираючись на вказану статтю¹. Першим джерелом є лист Феодорита, датований кінцем 432 або початком 433 року. Уривок стосується зусиль Феодорита виправдати свою поведінку, вказавши своєму настоятелю на численні випадки в минулому, коли він висловлював свої доктринальні погляди і ніколи раніше не підозрювався в ересі. Феодорит зазначає, що передавав інформацію через декуріона «*tertio stabilisianorum*» який випадково проїжджав у потрібному напрямку. Немає сумнівів, що це були ті самі «*Equites tertii stablesiani*» вказані у списку Нотиції

¹ Rance P. Ibid. P. 345–358.

декількома століттями раніше, що підтверджує її достовірність у цьому випадку. Друге джерело розповідає, що солдати підрозділу «*tertio stabilisianorum*» у 520 році проходили повз не цікаві нам у даному випадку події біля Кирру та дали певні свідчення щодо них. Сам імператор просить у листі додатково допитати солдатів «*numero tertio stabilisianorum*». Далі імператор акцентує увагу на мужності стаблесіаніїв просячи у разі викривання брехні одразу ж виключити цих військових зі складу частини та піддати їх тортурам. Цей епітет, на нашу думку, не може слугувати доказом якоїсь статусності досліджуваних підрозділів оскільки це схоже на звичайну формальну люб'язність та вираження поваги до всього військового стану¹.

Як висновок ми зобов'язані підкреслити унікальність цих згадок, оскільки вони дають зрозуміти степінь стабільності існування військових частин у цей період. *Notitia dignitatum* не містить вказівок на дислокацію окремих підрозділів *comitatenses* під командуванням *magister militum per Orientem* в 400/401 роках, однак у своєму листі від 432/33 рр. Феодорит уточнює, що восени 432 р. він надіслав листа від Кірра до Самосати з офіцером *equites tertii stablesiani* «коли він проходив туди». У 520 році солдати того ж полку знову були в Киррі, де вони стверджували, що були свідками релігійної демонстрації в пам'ять Феодорита, і вони все ще були там деякий час пізніше, коли новий єпископ Сергій нібито скликав інше неправославне зібрання. Докази не є певними, але здається розумним зробити висновок, що *equites tertii stablesiani* базувалися там. Кірр був значним містом приблизно за 96 км, або приблизно за три-чотири дні подорожі, на північний схід від Антіохії. У цьому конкретному випадку ми зафіксували присутність стаблесіаніїв одного підрозділу в майже тому самому місці з кроком у майже сто років. Це дуже велика цифра!

Отже, існування стаблесіаніїв у I половині VI ст. можна вважати доведеним, що не доводить, але і не виключає, як і з попередніми

¹ Rance P. Ibid. P. 357–359.

підрозділами, їх подальшу участь у житті імперії впродовж драматичних подій наступних декількох століть.

Раніше ми підкреслювали, що під час впровадження у III ст. підрозділів кінноти під назвою *Promoti* вони, скоріш за все, не могли зрівнятися у кількості з далматами чи маврами через специфіку свого походження; цю специфіку ми вже розглядали. Пряма інформація з джерел щодо їх історичного шляху між кінцем III ст. та складанням Нотиції – відсутня. Водночас у Нотиції ми знаходимо цю назву більш ніж три десятки разів. Перед тим як перейти безпосередньо до аналізу списку варто, базуючись на озвученому факті, зробити деякі висновки щодо цього проміжного етапу їх існування.

Реформи Діоклетіана та Константина по відношенню до промотів і не тільки, наскільки ми можемо судити, мали стандартизаційний характер, що іноді мало корелювався із специфікою назви типу кавалерії: у III ст. ці частини були малочисельними, а вже напочатку V ст. стали одним з найчисельніших типів кінноти у імперії, не дивлячись, що їх найменування походить від поширеного ще періоду Принципату дієслова «*promovere*» – підвищувати у ранзі. Є очевидним, що підвищення у ранзі у цьому випадку є символічною назвою і реформи кінця III – початку IV ст. поставили це «підвищення» на рейки звичайного рекрутингу у ці частини. Тобто чисельні підрозділи промотів у IV–V ст. і надалі були звичайними кавалеристами, яких, на нашу думку, у плані статусності можна прирівняти до Далматів та Маврів. У процесі реформування збройних сил вони, як і всі інші основні типи досліджуваної кінноти, були розподілені по комітатах та лімесу імперії невеликими частинками.

Емблема *Equites Promoti*, на відміну від *Stablesiani*, має майже стандартизований характер: у всіх примірниках Нотиції присутні спільні риси. Ці риси є настільки конкретними, що відмінності у кольорі можна списати на помилку у неодноразових переписах. *Equites promoti seniors* мають червоний щит із умбоном ромбовидного розділення блакитного та білого кольорів у всіх примірниках. *Equites promoti iuniores*, у свою чергу, мають такий самий за

геометрією умбон чорно-білих кольорів та у різних варіантах списку різні кольори щита: блакитний, світло-червоний та коричневий. Вірогідно, ця частина рукопису була пошкоджена і перепис дав збій при копіюванні кольору. Звісно, якось інтерпретувати цей примітивний малюнок ми не маємо змоги. Скоріш за все він мав просто схематичний розпізнавальний характер як і багато інших у *Notitia Dignitatum*.

Notitia Dignitatum згадує одразу 33 підрозділ промотів: 22 на Сході та 11 на Заході. На Сході: *Equites promoti seniores*¹ як одна з *vexillationes palatinae* під *Magister Militum Praesentalis I*, *Equites promoti iuniores*² також у якості одної з *vexillationes comitatenses* під керівництвом *Magister Militum Praesentalis I*, *Equites promoti clibanarii*³ як *vexillationes comitatenses* під *Magister Militum per Orientem*, *Equites promoti indigenae legio tertia Diocletiana*⁴ під *Dux Thebaidos*, одразу три підрозділи: *Equites promoti Illyriciana*⁵ та 2 *Equites promoti indigenae*⁶ під керівництвом *Dux Palaestinae*, такий самий набір у *Dux Arabiae*: *Equites promoti Illyriciani*⁷ та 2 *Equites promoti indigenae*⁸, одразу 3 *Equites promoti indigenae*⁹ під головуванням *Dux Foenicis*, *Equites promoti Illyriciani*¹⁰ та 2 *Equites promoti indigenae*¹¹ під *Dux Syriae et Eufraatensis Syriae*, *Equites promoti Illyriciani*¹² та 2 *Equites promoti indigenae*¹³ під *Dux Osrhoenae*, нарешті, *Equites promoti Illyriciani*¹⁴ під керівництвом *Dux Mesopotamiae*. На Заході:

¹ ND. Or. V, 28.

² Ibid. V, 39.

³ Ibid. VII, 31.

⁴ Ibid. XXXI, 30.

⁵ Ibid. XXXIV, 19.

⁶ Ibid. XXXIV, 23, 24.

⁷ Ibid. XXXVII, 15.

⁸ Ibid. XXXVII, 18, 19.

⁹ Ibid. XXXII, 20, 22, 23.

¹⁰ Ibid. XXXIII, 17.

¹¹ Ibid. XXXIII, 19, 27.

¹² Ibid. XXXV, 16.

¹³ Ibid. XXXV, 18, 19.

¹⁴ Ibid. XXXVI, 20.

Equites promoti seniores¹ записані у vexillationes palatinae під Magister Peditum, Equites promoti iuniores² у якості одного з vexillationes comitatenses у списку Comes Africae, Cuneus equitum promotorum³ з переліку vexillationes comitatenses у розпорядженні Magister Equitum, одразу 2 Equites promoti⁴ під Dux Provinciae Pannoniae secundae ripariensis et Saviae, так само 2 Equites promoti⁵ під Dux Provinciae Valeriae ripensis і цілих 4 Equites promoti⁶ під головуванням Dux Pannoniae primae et Norici ripensis.

У підсумку ми маємо 6 частин комітатенсів та 25 лімітанів. З них сильно відділяються підрозділи *clibanarii*, які були у той час важкими пікінерами. Це трохи руйнує концепт усередненої кінноти промотів, але це скоріш виключення з правила. Скоріш за все такі перекваліфікації відбувались по мірі локальної нагальної необхідності вже після стандартизації під час Діоклетіаново-Константинівської реформи.

Висновок з приведеного переліку може бути наступним – диференціація підрозділів за назвами та географією розподілення є вже звичною. Ми маємо ті ж самі типи, що раніше розглядалися. Нажаль, після списку Нотиції ми не знаходимо ні у епіграфіці, ні у кореспонденції тощо, згадок про промотів. Але це, як ми вже зазначали, не є доказом переривання їх служби. Є логічним припустити історичну вибіркковість та продовження історичного шляху промотів паралельно з попередньо-розглянутими підрозділами кінноти створеними під час кризи III ст. аж до повної деградації римської військової системи.

Отже, неетнічна кавалерія III ст. включала у себе контингенти скутаріїв, стаблесіаніїв та промотів. Їх назви, безумовно, спочатку корелювалися зі способами впровадження, рекрутингу тощо. Кожен конкретний випадок нами

¹ ND. Oc. VI, 44.

² Ibid. VI, 76.

³ Ibid. XXXII, 25.

⁴ Ibid. XXXII, 30, 32.

⁵ Ibid. XXXIII, 30, 36.

⁶ Ibid. XXXIV, 16, 22, 31, 36.

був розібраний. Шляхи створення цих контингентів інколи викликають подив, але були виправданими у тих непростих умовах кризи III ст. Хоч ми і не маємо докладних відомостей про це, але очевидно, що ці типи кінноти проходили разом з більш висвітленими у джерелах етнічними підрозділами бойовий шлях у складі мобільного корпусу. Їх подальший історичний шлях мав багато спільного: реформування, стандартизація, розпорошення тощо. *Notitia Dignitatum* перелічує різні кількості цих контингентів, але з певними закономірностями у назвах та принципах географії розподілення. Якись підрозділи мали змогу залишити по собі ознаки існування у проміжні «темні» періоди між існуванням у складі корпусу, записом у Нотиції і подальшою деградацією системи. У якості прекрасного прикладу служить знахідка шолому *Deurne*. Але прогрес дослідження не зупиняється, оскільки лише у 2012 році з кореспонденції релігійного характеру стало очевидним існування одного з підрозділів стаблесіаніїв в одному місці базування ще протягом більш ніж сторіччя після згадки його у Нотиції у тій самій провінції.

3.5. Порівняльний аналіз розвитку кавалерійських підрозділів включених до складу мобільного корпусу

До складу мобільного корпусу імператора Галлієна входив цілий ряд підрозділів про строкатий шлях котрих ми дізнались у попередніх розділах. Вони мали різний шлях до включення у мобільну армію. Деякі були сформовані саме для цієї мети. Вони разом пройшли буремне 3 сторіччя та були роздроблені діоклетіано-константинівською реформою. Їх шлях у 4–5 ст. відображає *Notitia Dignitatum*, до якої ми звернемось шляхом аналізу складеної нами за результатами підрахунків у попередніх розділах таблиці де зазначена низка цікавих для нас показників¹. Нарешті, ми порівняємо та складемо

¹ Додатки. Таблиця № 1.

загальну картину історичного шляху цих частин у найбільш пізні етапи їх існування.

Першочергово варто зазначити, що до початку кризи III ст. існували у якості окремих підрозділів лише осроєнці та маври. Ці контингенти мають довгу історію взаємовідносин з римською військовою системою. Решта має значно скромнішу історію існування, яка починається лише з правління Галлієна, або пізніше. Регіони Сходу та Півдня здавна зарекомендували себе в очах римлян як землі войовничих народів. Ці народи сторіччями виступали для них у якості найманої, союзницької, або поневоленої допоміжної сили на полі бою¹. Говорити про створення маврських та осроєнських підрозділів Галлієном з нуля не може іти і мови. Ще Александер Север привів їх до Європи на германський лімес, де вони і перебували аж до переорганізації їх Галлієном². Оскільки інші контингенти також фактично переорганізовувались, у контексті маврів та осроєнців ми назвемо цей процес адаптацією для кращого розуміння відмінностей у процедурі включення до мобільного корпусу.

Ім на противагу, контингенти далматів, стаблесіаніїв, скутаріїв та промотів були створені якщо не з нуля, то точно набули у складі корпусу зовсім іншої форми ніж до того. Імперія Галлієна у свій найтяжчий час потребувала якнайбільше сил у складі ударного кулаку, а не розпоршених по місцях розквартирування легіонів з приписаною до них кавалерією у незначних кількостях. *Equites Dalmatae*, найбільш вірогідно, спочатку являли собою відокремлену легіонну кінноту і вексіяції з території Далмації, які тоді поповнювали особовий склад за рахунок свого розквартирування, вони були поєднані в одне формування у складі корпусу за територіальним принципом. Щодо *Equites Scutarii*, то імовірно Галлієн сформував цей контингент з простих турм легіонної кінноти, змінивши спорядження і, відповідно, тонкощі

¹ Геродиан. III. 3, 4–5, III, 15, 1; Зосим. I. 15–20; Дион Кассий. LXXVII. 3, 2.

² Southern P. *Ibid.* P. 125.

їхнього навчання. Підрозділ *Equites Stablesiani* здебільшого, був рекрутований з конюхів, які перебували при загонах інших видів кавалерії Галлієна, а на основі початкового розташування кінного корпусу територією набору конюхів була виключно Північна Італія. Загони охоронців намісників провінцій у той час переходили до підпорядкування центрального апарату, який цілком міг використовувати їх для створення підрозділів *Equites Stablesiani*. *Equites singulares Augusti* також могли послужити ядром для формування *equites Stablesiani*. Нарешті, *Equites Promoti* – спочатку це були старослужбовці, яким підвищили платню і перевели до більш престижного підрозділу. Ці підвищені солдати були ніким іншим як легіонною кіннотою, яка була сконцентрована у кавалерійському резерві вже за Авреліана.

Таким чином, ми можемо розділити усі включені до центрального кавалерійського резерву частини на 3 основні категорії: адаптовані, переформовані та новосформовані. До першої групи входили маври та осроєнці, до другої далмати, промоти та skutарії, а новосформованими можна вважати стаблесіаніїв.

Окрім диференціації за наведеним принципом ці частини також можна поділити за категорією етнічності особового складу, але робити зараз на цьому акцент ми не будемо, оскільки писали про це майже в усіх попередніх розділах. Як і не будемо розмірковувати на тему кількісних співвідношень кавалеристів різних типів у складі корпусу на етапі формування, бо інформація про можливу чисельність настільки мізерна, що це більше буде схоже на фантазії та спекуляції.

Після зведення у єдину структуру протягом трьох десятиліть кавалерійський резерв слугував різним імператорам з метою возз'єднання імперії. Природньо, що за цей час повинно було змінитись декілька поколінь кавалеристів. У цей період ми у змозі прослідкувати декілька явних тенденцій: домінативність одних елементів у складі корпусу і згасання інших, а також можливий розрив етнічних зв'язків відповідних підрозділів зі своїми «рідними» землями у контексті рекрутування.

На перший план у цей час виходить *Equites Dalmatae*: його порівняно часто згадують автори античних праць, позитивно відгукуються про їх бойові звитяги, ми знаходимо епіграфічні свідотства їх перебування у різних частинах імперії тощо. Як щодо інших? Майже повна відсутність слідів існування у цей період за рідкісними виключеннями як-то розкішний шолом з маркуванням «*STABLESIA VI*»¹. Звісно, маючи змогу заглянути у *Notitia Dignitatum* ми спокійні за їх долю – більшість підрозділів зберегла своє існування та пережила кризу III ст. І це виходить, що нормальне існування цих частин ми вимушені ототожнювати з майже повною відсутністю матеріальних залишків та письмових згадок? Виходить, що це дійсно так – підрозділи які «нормально» пройшли кризу III ст. не залишили по собі майже нічого. На цьому моменті ми вже скажемо дещо про чисельність, але не в абсолютних числах, а лише про співвідношення. Виходячи з вищеописаного ми можемо стверджувати, що між 60-ми та 90-ми рр. III ст. чисельність контингенту далматів значно перевищувала усі інші складові корпусу. Про причини цього ми говорити наразі не будемо, важлива лише тенденція яку неможливо не помітити. Водночас, при аналізі Нотиції ми зовсім не знаходимо там *Equites Osroeni*. Швидше за все, вершники Осроєни пішли відмінним шляхом від інших напочатку етнічних підрозділів – вони втратили навіть у вигляді традиції своє етнічне найменування і, вочевидь, увійшли до складу загальних підрозділів *Equites Sagittarii* або *Mauri*, можливо, через схожу манеру ведення бою, але це лише теорія. Враховуючи від'єднання Пальмірської держави факт їхнього зникнення є цілком закономірним.

З цим періодом ми також пов'язуємо вірогідне послаблення надходження поповнень у «етнічні» підрозділи з провінцій їх першочергового походження. Щодо *Osroeni* ми вже з'ясували, що їх поповнення повністю унеможливилось та традиція не встигла сформуватись, що призвело до їх асиміляції чи повного розформування, що у надскладній тогочасній ситуації є

¹ Speidel M. *Stablesiani*... S. 546.

маловірогідним. Ми припускаємо, що поповнення маврів безпосередньо маврами усе ще могло мати іррегулярну форму навіть в умовах розірваної логістики Імперії. Щодо далматів, то у цьому випадку ми можемо бути більш впевнені, що їх етнічна гомогенність була у більшій мірі збережена. Цьому неабияк сприяв факт наявності у тогочасній Імперії Галлієна лише декількох центрів для рекрутингу у армію, одною з яких була провінція Далмація. Цей збіг обставин, скоріш за все, і є причиною порівняно більшої кількості свідотств щодо далматської кінноти – їх просто мали змогу набрати значно більше за інші контингенти. Особливо це стосується осроєнців та промотів: останні були сформовані лише за Авреліана.

Отже ми змогли дійти висновку, що у 60-х – 90-х рр. III ст. підрозділи, що входили до складу центрального кавалерійського резерву поділились на ті, що деградували (*Equites Osroeni*), пройшли кризу більш стабільно (*Equites Mauri, Scutarii, Stablesiani, Promoti*) та ті що отримали значний поштовх до розвитку (*Equites Dalmatae*).

Реформи Діоклетіана та Константина кінця IV – початку V ст. мали епохальний вплив і не могли не торкнутись досліджуваних нами контингентів. Їх історія круто змінилась. На цьому етапі тенденція була єдиною для всіх, оскільки ця реформа, чи скоріше серія реформ, у тому числі, мала стандартизаційний характер. Мобільний корпус кавалерії з ряду причин був розформований, але став чітким прообразом значно більш відомого явища – комітату. Усі підрозділи корпусу були переорганізовані за єдиним принципом – виділення з основної маси певної кількості та надання їм елітарного статусу у складі центрального комітату, або регіональних армій, водночас, більша частина кавалерії була роздроблена на десятки дрібних підрозділів та розподілена по кодонах майже у всіх частинах імперії у статусі лімітатенсів. При чому певні підрозділи у комітаті мали більш привілейоване становище: мали свою особливу символіку та звитяжні приставки до назв підрозділів. Скоріш за все це були члени безпосередньо імператорського комітату та найбільш елітарні кавалерійські з'єднання Імперії.

У результаті такого розподілення поповнення підрозділів рекрутами не могло відбуватись інакше як за місцями розквартирування. Звісно, що невеличкий підрозділ *Equites Mauri* розквартирований на постійній основі десь у Панонії не буде отримувати поповнення мавританами – рекрутинг до лімітанів, як правило, відбувався безпосередньо у регіоні їх розміщення. Схоже можна заявити і про регіональні комітати¹. Загалом, саме реформування кінця IV – початку V ст. остаточно і безповоротно розірвало зв'язки до того здебільшого етнічних підрозділів зі своїми регіонами поповнення. Відтепер ці назви, найбільш вірогідно, перетворюються на традицію: традицію у манері ведення бою, спорядженні, можливо військовому костюмі, традицію як елемент внутрішньої армійської конкуренції між типами кавалерії та спосіб підвищення бойового духу від причетності до давніх звичаїв воїнів цих народів загалом і цього контингенту зокрема тощо. І це могло бути дійсно корисно, враховуючи сукупність переваг від збереження таких назв перед більш загальними найменуваннями як-то просто *equites* чи *equites legionis* яких ми можемо часто зустріти у відомому списку початку V ст.

У підсумку, усі підрозділи, незважаючи на свій статус, чисельність, «етнічність» тощо, були розділені на більш та менш привілейовані категорії та розподілені з певними особливостями про які мова піде далі по Імперії. Особливо сильно це торкнулось маврів та далматів. Контингенти стаблесіаніїв, скутаріїв та промотів за своєю суттю не змінилися так сильно, але організаційно пройшли той самий шлях.

Тепер час звернутись до найбільш об'ємного нашого джерела – *Notitia Dignitatum*. На основі цього документу ми склали таблицю, яка містить у собі наступні показники: тип підрозділу, провінція його розташування, або місце служби, якій посадовій особі підпорядковувався, назва підрозділу та їх кількість. Кількісні показники підсумовані по кожному типу та виду, частині Імперії та всього по Римській імперії. Ця таблиця допоможе нам більш

¹ Конноли П. Ук. соч. С. 254.

комплексно поглянути на розподіл досліджуваних частин, виділити тенденції їх розвитку та відмінності у таких, якщо вони є¹.

Почнемо із загальних характеристик і будемо іти до усе більшої конкретики. Кількість усіх підрозділів усіх 5 контингентів по всій Імперії складає 123 шт². У Західній частині 58, а у Східній – 65. Вже можемо підкреслити, що кількісне співвідношення принципово не відрізняється. Особливо на цьому можна акцентувати враховуючи кількість даних з інших джерел про існування частин яких ми не знаходимо у цьому списку, що навіть може наблизити цю різницю до рамок статистичної погрішності. Отже, кількість підрозділів, що походить з колись єдиного мобільного корпусу на Сході та Заході приблизно однакова.

Другий показник на який варто звернути увагу – кількості підрозділів по типам. Перше місце тут, без сумнівів, займає *Equites Dalmatae*. Їх кількість складає 49 частин різних видів. Одразу за ними ідуть *Equites Promoti* з цифрою у 33 одиниці. Інших підрозділів ми маємо значно менше: *Equites Scutarii* – 16, *Equites Stablesiani* – 15, *Equites Mauri* – 10. Базуючись на цих підрахунках ми можемо підтвердити нашу теорію про активне збільшення контингенту далматів у III ст. Цю тенденцію ми бачимо і у Нотиції – ці вершники значно переважають усі інші категорії за чисельністю, отже частіші згадки авторів у писемних джерелах та епіграфічні дані не були безпідставними. Дуже цікавою є величезне число частин промотів. Цікаво це у першу чергу тим, що цей контингент був впроваджений значно пізніше за усі інші та не мав декілька десятиліть фори для посиленого розвитку до реформ Діоклетіана і Константина. Скоріш за все, зростання кількості цих частин варто ототожнювати вже з часами після згаданих реформ. Цьому сприяє той факт, що бойові дії III ст. порівняно гарно описані і майже такий саме великий контингент як і далматський повинен був би потрапити у хроніки, але цього не

¹ Додатки. Таблиця 1.

² Додатки. Таблиця 2.

відбулось. Скутаріїв, стаблесіаніїв та маврів було значно менше і їх сукупна кількість не доходила навіть до показника далматів. Щодо маврів можна було би зауважити про складність поповнення цих частин представниками маврського народу, але як ми вже дізнались на той час «маврські» підрозділи були такими ледве, що по тактиці ведення бою, але навіть це питання є відкритим. Можливо відповідь лежить у площині меншої затребуваності у таких частинах, але це питання для окремого дослідження. Те саме можна сказати і про стаблесіаніїв зі скутаріями, які традиційно вважаються більш важкою кавалерією.

Наступний показник вартий уваги – співвідношення комітатенсів до лімітанів по типам. Цей показник може дати нам вказівки щодо більшої чи меншої привілейованості чи елітарності контингенту у римській армії і співвідношення тут є дійсно цікавим. Найбільше підрозділів у складі комітату як у абсолютних числах, так і відсотково по відношенню до загального числа підрозділів має контингент *Equites Scutarii*: із загального числа у 16 частин у комітаті служило цілих 10 і лише 6 у складі регіональних армій лімітанів. Це підводить нас до дуже цікавої думки – скутарії не були, як прийнято вважати, кавалеристами у склад озброєння яких входив великий-щит скутум. Переважна елітарність цих підрозділів може підтверджувати вже озвучену вище думку про те, що їх назва вказувала не на елемент озброєння, а скоріше на метафоричне його значення – захищати чи прикривати. Тобто ці підрозділи, найбільш вірогідно, були свитою та елітарними частинами і навіть те, що певна кількість з них служила у лімітанах, не виключає того, що там вони також могли займати високе ієрархічне положення, бо сучасна історична наука вже доволі давно змінила думку щодо лімітанів як до селянських військ і доказала, що переважно це були обучені та озброєні солдати Імперії¹. Менший, але все одно порівняно великий відсоток до загального числа, мав серед комітатенсів контингент *Equites Stablesiani* – 6 з 15 загалом. Цей показник, на

¹ Банников А. В. Пограничные войска Римской империи... С. 281–282, 278.

нашу думку, є достатнім щоб стверджувати про порівняно вищу елітарність цих частин по відношенню до наступних нами описаних, адже співвідношення у підрозділах далматів, маврів та промотів є приблизно однаковим і значно меншим – $1/4$. Тобто тільки 1 підрозділ з 5 служив у комітаті, коли серед стаблесіаніїв цей показник складає близько $1/2,5$. Числові дані у інших контингентах є наступними: *Equites Dalmatae* – $8/41$, *Equites Mauri* – $2/8$ та *Equites Promoti* – $6/27$. Отже, велика кількість далматів, чи навпаки – невелика маврських частин не давала видимої переваги у привілейованості. Також варто підкреслити, що у комітаті у певній мінімальній пропорції були представники усіх перелічених контингентів, що нашо вхує на думку про продуманість такої організації з метою збереження для найбільш амбітних та здібних воїнів кар'єрних сходів у межах своїх типів кавалерійських з'єднань. Це цікава тема, яка заслуговує на окреме дослідження.

Час переходити до більш точної, складної та специфічної інформації – співвідношення підпорядкування вище визначених підрозділів комітатенсів найбільш високопосадовим офіцерам, або ватажкам регіональних комітатів. Серед *Equites Dalmatae* знаходились у головних арміях 7 підрозділів, а у підпорядкуванні комеса – лише один. Серед *Equites Mauri* усі 2 підрозділи комітатенсів були у підпорядкуванні *Magistro equitum praesentalis*, при чому у обидва Західній частині імперії. *Equites Scutarii* мали 5 загонів у головних комітатах та ще 5 загонів у регіональних. *Equites Stablesiani* так само мали порівну загонів в головних арміях та провінційних – по 3. Нарешті, *Equites Promoti* мали 5 загонів в управлінні магістрів та один під головуванням комесу. Підсумовуючи цей та попередній підрахунок, виходить, що чисто статистично найменш елітарною складовою кавалерійських контингентів, що вийшли з мобільного корпусу III ст. були далмати, а одразу за ними – промоти. По сумісництву, це найбільш чисельні контингенти з досліджуваних. У найменш чисельних маврів навпаки був статистично найбільш високий відсоток присутності у головних арміях. Отже, на цьому етапі ми вже можемо стверджувати, що *Equites Dalmatae* та *Equites Promoti*, вірогідно, були

найменш престижними місцями для служби з досліджуваних та мали здебільшого характер тривіальних стройових частин. Водночас, *Equites Mauri* могли слугувати спеціалізованим, малочисельним, але востребуваним у певних ситуаціях типом кінноти, про, що нам також кажуть їхні особливі приставки до назв комітатських загонів.

На противагу комітатенсам, лімітани підпорядковувались провінційним дуксам у тих регіонах де вони розквартирувались. Нижче буде приведено аналіз територіального розподілу досліджуваних загонів. *Equites Dalmatae* переважно розміщувались у Західній Римській імперії – 31/18. Та навіть ті загони, що входили до Східної частини базувались, здебільшого, у кордонів Західної імперії, і лише невелика частина була розпорошена по далеких східних провінціях. На Заході ці загони не були так сильно розпорошені і розміщувались великими кількостями у провінціях: Панонія, Панонія Перша, Валерія і лише один загін у Белзиці другій. Тобто загони далматів у своїй більшості базувались у безпосередній близьості до своїх історичних кордонів, але не у самій Далмації. *Equites Mauri*, на противагу, були сильно розпорошені не більше одного загону у провінції, при чому виключно у Східній імперії. *Equites Scutarii* мали майже ідентичну картину розподілу своїх лімітанів. Щодо *Equites Stablesiani* також не можна скласти чіткої картини розподілу: частини були, на перший погляд, хаотично розподілені по 1, максимум по 2 штуки у провінції, але вже у обох частинах Імперії. Нарешті, *Equites Promoti* у Східній частині держави мали таку саму ситуацію як і попередні контингенті тільки з поправкою на велику їх кількість яка переважала саме у на Сході, а от на Заході ситуація була іншою: там було вдвічі менше загонів промотів – 11/22, але вони були щільно сконцентровані у тих самих провінціях, що і далмати. Хоч на перший погляд цей розподіл може здаватись хаотичним, але насправді логіка тут є доволі чіткою: мінімум кінноти у лісистій та заболоченій місцевості, більш-менш рівномірний розподіл загонів у рівнинних провінціях та максимальна чисельна концентрація сил у районі провінцій Валерії та Панонії,

які у той час були місцем максимальної мілітаризованості, напруги та військових контактів із «варварським» світом¹.

Наприкінці слід сказати дещо і про найменування загонів. Якщо проаналізувати усі 123 частини, то можна виділити наступні категорії: найпростіші (*Equites Dalmatae, Equites Stablesiani...*), номерні (*Equites Octavo Dalmatae, Equites secundi scutarii...*), з присвятою чи характеристикою (*Equites scutarii Aureliaci, Equites Mauri feroses...*), локальні форми (*Cuneus equitum Dalmatarum, Cuneus Equitum stablesianorum...*), розділені (*Equites scutarii seniores, Equites scutarii iuniores*), з підкресленням статусу (*Equites scutarii seniores comitatenses*), з підкресленням походження (*Equites stablesiani Italiciani, Equites Dalmatae Illyriciani, Equites scutarii indigenae Pafenses...*) та змішані (*Equites primi scutarii orientales, Equites promoti clibanarii, Equites scutarii iuniores scholae secundi...*). Цей трохи заплутаний список презентує лише малу частину найменувань представлених у *Notitia Dignitatum*. Цей перелік вказує скоріше не на тенденції розвитку окремого узятого підрозділу, а на особливості пізньої римської військової системи загалом: більшість з досліджуваних контингентів має у своєму переліку частин більшість категорій найменувань. Виходячи з цього факту відмітимо лише найбільш явні акценти, що можуть вказувати на особливості тих чи інших контингентів у порівнянні з іншими. Перша з таких це географічний маркер стаблесіаніїв. Справа у тому, що в той час як усі інші підрозділи при наявності географічної приставки до назви мають її одну спільну – Іллірійці, стаблесіанії не просто не мають таких приставок, але і єдині мають приставку *Italiciani*, що вказує на їх можливу самоідентифікацію та легенду свого походження. Підтвердити чи спростувати цю легенду ми, нажаль, наразі не можемо. Друга цікава особливість це єдина у списку вказівка у назві частини скутаріїв на причетність до імператорських схол «*Equites scutarii iuniores scholae secundi*», що додатково підтверджує їх елітарний статус. Водночас, промоти є єдиним контингентом який має таку

¹ Князький І. О. Ук. соч. С. 56–57.

перехресну спеціалізацію – *Equites promoti clibanarii*. А маври, у свою чергу, судячи з назви одного з лімітанських частин вірогідно могли зараховуватись до свити високопосадових офіцерів – *Cuneus equitum Maurogum scutariogum*.

Подальший після складання *Notitia Dignitatum* шлях досліджуваних частин є для нас суцільною загадкою з декількома випадковими виключеннями, які, нажаль, не дають нам змоги відслідковувати які-небудь тенденції розвитку цих контингентів.

Отже, до моменту включення до складу корпусу 6 досліджуваних контингентів мали різну історію. Частина з них не існувала взагалі і була створена з нуля, частина була переформована, а деякі вже існували у формі близькій до потрібної і були просто включені до армії. Протягом 60-х – 90-х рр. кіннота Осроєни зникла як окремий підрозділ, Далмати сильно вирости у чисельності, усі інші пройшли цей шлях більш стало. Під час Діоклетіаново-Константинівської реформи усі контингенти були виключені з єдиного корпусу, роздроблені та розподілені по комітатам та лімесам імперії за схожим принципом. Вірогідно, після цього сильно виріс у чисельності контингент промотів, який наблизився по цьому показнику до далматів і разом із ними розміщувався переважно у регіоні близькому до Балкан та був. Скутарії являлись малочисельними елітарними частинами свити по всій імперії. Стаблесіані та маври також залишались порівняно малочисельними. Стаблесіані служили усюди, маври переважно на Сході.

Підбиваючи підсумки до розділу неодмінно треба підкреслити наступні аспекти, що стали більш очевидними після почергового підрахунку та розгляду згадок як етнічних, так неетнічних підрозділів після кризи III ст. По-перше, усі розглянуті контингенти залишили по собі недостатню для фундаментального дослідження кількість відомостей. Тим не менш скрупульозним аналізом ми змогли виділити основні тенденції їх розвитку, що точно додасть частку розуміння до загальної скарбниці досліджень пізньої римської військової системи. По-друге, не підлягає сумнівам, що до

реформування кінця III – початку IV ст. усі досліджені контингенти воювали разом у складі мобільного корпусу, який також можна назвати прото-комітатом. Вони могли тимчасово ділитися для досягнення тактичних цілей у кампаніях, але стратегічно залишаючись одним кулаком. По-третє, на цьому етапі розбіжності між ними були значущими як у кількості, так і статусності, боєготовності тощо. По-четверте, ясно зрозуміло, що епохальна Діоклетіано-Константинівська реформа нівелювала значні розбіжності у строкатій кінноті, що була впроваджена у роки найбільшої нестабільності III ст. подекуди кричущими для римської військової системи методами. Найімовірніше Константин роздробив Галлієнівські і не тільки кавалерійські з'єднання, які до його часу вже набрали сили на дрібні підрозділи. Частину він залишив у правонаступнику мобільного корпусу – комітаті. Ці воїни стали елітою, що мала у порівнянні з лімітанами підвищену боєздатність. Переорганізація цих сил розірвала зв'язки до яких відсилали їх найменування – ознаки за якими зазвичай прийнято судити про характер військ. В черговий раз підтверджено думку, що назви у пізній період існування Римської імперії мають мало спільного з реальністю. Залишилась тільки традиція та воїнська конкуренція, яка давністю цієї традиції і живилась. Ця практика, як ми бачимо, з нашого часу уходить у глиб віків. Нарешті, скрупульозний підрахунок частин записаних у списку Нотиції дав розуміння ступеня строкатості якого досягли ці підрозділи за сторіччя після реформування: проявилися локальні особливості, розірвались усі зв'язки з першочерговими способами комплектування, і так розділені частини ділились ще і ще, були здійснені перекваліфікації. Наприкінці стає очевидним, що після укладання списку ці підрозділи продовжили свій шлях аж до повної деградації усієї військової системи, а деякі з них у вигляді глухого традиціоналізму і, безумовно, без розуміння специфіки походження могли перекочувати і у ранньовізантійську армію.

ВИСНОВКИ

Причини та мета формування регулярних підрозділів мобільного корпусу кінноти III ст. виявилися складовою багатопланового комплексу проблем та метаморфоз римської військової системи III ст. Тяжке військово-політичне становище, криза тактичних можливостей класичної тяжкої піхоти, зростаюча роль кінноти та все більша потреба у мобільності військових з'єднань як на полі бою, так і на великих територіях імперії, породили потребу в мобільних підрозділах, що мали б можливість протистояти все більш боєздатним піхотним та кавалерійським контингентам супротивників Риму. Спробу ліквідації цієї потреби ми прослідковуємо у комплексі мір по формуванню мобільного корпусу імператором Галлієном, частиною якого стали регулярні кавалерійські підрозділи включені до кавалерійського резерву як Галлієном, так і його наступниками.

Дії Галлієна щодо створення мобільного корпусу значно збільшили гнучкість військової системи та дозволили використовувати великі автономні маси кінноти як єдиний ударний кулак на полі бою. Ці міри, швидше за все, не мали відповідного до масштабу реформ планомірного характеру. Більш того, Галлієн не створював з нуля принципово нові кавалерійські частини, а поклався на наявні резерви, які були переформовані у вексіяції та сконцентровані у рамках кавалерійського резерву. Загалом, це реформування кінноти підвело межу під неабиякою кількістю нагальних тактичних і стратегічних потреб Римської держави. Ці метаморфози стали базою для подальших перетворень за часів Діоклетіана і Константина.

За реформаторів Діоклетіана та Константина військова структура, включно із досліджуваними контингентами, була переорганізована базуючись на наявному досвіді, багато в чому обумовленому існуванням мобільного корпусу. Армійські частини отримали більш розгалужену і заплутану структуру. Збільшувався степінь спеціалізації підрозділів. На різних рівнях були створені постійно діючі мобільні армії та прикордонні загони із

закріпленим за ними статусом. Підсумовуючи цей кластер, слід зазначити, що в результаті реформ від Галлієна до Діоклетіана та Константина римська армійська структура була остаточно оформлена і доведена до життєздатного стану в довгостроковій перспективі. Були закріплені зміни, що накопичилися за період попереднього століття і усунений ряд системних протиріч, що у комплексі значно вплинуло на долю усіх досліджуваних нами контингентів за виключенням осроєнських вершників.

Важливою частиною нашого дослідження була мета скласти найбільш точне уявлення щодо етнічного та соціального складу досліджуваних підрозділів. У випадку далматської кінноти, можна стверджувати, що було проведено переорганізацію кінних військ, що знаходилися на момент формування корпусу на території Далмації, які були, здебільшого, етнічними далматами. Ще деякий час підрозділи *equites Dalmatae* мали право претендувати на відповідність своєї етнічної назви до особового складу, але після реформування кінця III – початку IV ст. така ситуація унеможливилася. Надалі цими підрозділами були втрачені ознаки етнічного характеру. Найменування частин зберігалось як данина традиції. Тривалість використання цього статусу могла бути пов'язана як з елементарною незатребуваністю змін у найменуванні, так і з визнанням заслуг минулого.

У порівнянні із *equites Dalmatae* відповідь на питання етнічного складу підрозділу *equites Mauri* носить доволі однозначний характер – контингент регулярних вершників-маврів був створений з вихідців із Мавританії через їх гарну репутацію у якості майстерних легких кіннотників і надійних воїнів. Але як і у випадку з маврами, на протязі III століття безпосередньо маври, в етнічному, а не тактичному розумінні цього слова, поступово витіснялися локальними кадрами з місць їхнього розквартирування. Після реформ Діоклетіана та Константина колишнє етнічне найменування підрозділів перетворилося на ідентифікуючий маркер тактичної одиниці підрозділу легкої стрілецької кінноти.

Equites Osroeni були створені за таким самим принципом, але, на відміну від принципово схожих маврів, не пережили як регулярний контингент кризи III ст. Вони були або розформовані, що є маловірогідним, або асимільовані маврською кіннотою.

Equites Stablesiani здебільшого, були рекрутовані з конюхів, які перебували при загонах інших видів кавалерії Галлієна. Реформування усі етнічні частини пережили за схожим принципом: виділення невеликої кількості елітарних частин у комітат та розподіл залишків по імперії у якості лімітанів. У випадку зі стаблесіаніями ця елітарність була подвійною, оскільки вони виступали у якості привілейованих підрозділів і самі по собі.

Equites Scutarii Галлієн сформував з простих турм легіонної кінноти, можливо змінивши спорядження і, відповідно, тонкощі їхнього навчання. Про їх етнічний склад, як і у випадку зі стаблесіаніями та промотами, ми не маємо змоги судити. Найбільш вірогідно, що назва цих частин мала переносний характер і зовсім не означала, що вони озброювались скутумами, а значила лише те, що вони відгравали роль свити для офіцерів. Одним словом – «захисників».

Equites Promoti спочатку були старослужбовцями, яким підвищили платню і перевели до більш престижного підрозділу. Скоріш за все, ці підвищені солдати були ніким іншим як легіонною кіннотою. Їх кількість, як і усіх контингентів окрім далматського, була невеликою, але з часом вони активно примножувались та до часу Нотиції майже досягли показників далматських вершників.

Одним із завдань праці було простеження шляху досліджуваних частин з метою визначення причин їх розформування за часів Діоклетіана. Оскільки період роздробленості та сепаратистських тенденцій змінився міцною державністю з глобальною метою утримання гігантських кордонів імперії, відтепер стратегічні принципи застосування армійських сил також змінилися. регулярні вершники добре зарекомендували себе у попередні десятиліття, а тому були залучені до новоствореного комітату. Тим не менш, більша частина

цих контингентів була або за незатребуваністю у повному складі у комітаті, або за нестачею відповідних класів кінноти на лімесі розподілена за загальною тенденцією по обширних кордонах імперії. Тим паче, що такий крок дозволяв зберігати усю довжину кар'єрних сходів у межах одного і того самого контингенту. Ці реформи стали «плавильним котлом» для досліджуваних частин, які після відповідного реформування набули багато спільних рис.

Для складання загальної картини розподілу досліджуваних підрозділів на момент кінця IV – початку V ст. було проведено аналіз *Notitia Dignitatum*. Стало зрозуміло, що усі частини були переформовані за єдиним вже окресленим принципом. Їх розподіл не був рівномірним: якісь підрозділи концентрувались у конкретних провінціях, якісь представлені майже тільки в одній частині імперії, а якісь розкидані по 1–2 частинам по віддалених провінціях тощо. Кількісні значення виявились дуже різними: далмати та промоти стали найбільш чисельними контингентами, а їм на противагу, усі інші були малочисельними. Найбільш елітарними по співвідношенню комітатенсів до лімітанів виявились підрозділи скутаріїв та стаблесіаніїв.

Не дивлячись на всі розбіжності, цілий ряд принципових спільних рис вказують на близький та взаємопов'язаний шлях цих контингентів. Вони разом крокували через історичні події непростого III ст. у складі мобільного корпусу. Приймали участь у визначних битвах кризи III ст. та зарекомендували себе як хоробрі та надійні воїни. Активне та дієве існування на протязі декількох десятиків років у складі римської військової системи визначило їх подальший після реформувань кінця IV ст. спільний вектор розвитку.

Інформації щодо пізніх етапів існування цих підрозділів обмаль. До нас доходять свідоцтва лише короткі згадки щодо кінноти далматів та стаблесіанів щонайпізніше, із середини VI ст. Беручи до уваги тотальну схожість досліджуваних частин на пізніх етапах існування ми можемо стверджувати про подальше існування і усіх інших контингентів кінноти, що не залишила по собі пам'яток лише через свою малу чисельність або історичну випадковість.

Зникнення досліджуваних контингентів кінноти на заході треба пов'язувати із безпосереднім падінням Західної Римської імперії у частих битвах із «варварами» та деградацією військової системи. Підрозділи, що розквартирувалися на Сході, скоріш за все, були знищені під час масштабних воєн із Східними сусідами Риму. Якщо ж якась частина вершників все ще зберігала свою традиційну ідентичність, то шансів пережити арабське завоювання у них явно не було.

Таким чином, підрозділи, що були зараховані до центрального кавалерійського резерву III ст. пройшли неабиякий історичний шлях. Вони приймали участь у визначних битвах своєї епохи, воювали як у складі комітату, так і у якості лімітанів. Приймали різні форми етнічного складу, організаційного устрою та тактичного застосування. Ці частини значно відрізнялися один від одного, але з часом набули цілого ряду принципових схожостей, що викриває специфічні риси пізньої римської військової системи. Ці контингенти вершників по завершенню дослідження стали для нас своєрідним ключем до кращого розуміння римської військової справи пізньої античності.

ДОДАДКИ

**Таблиця 1. Розподіл частин кінноти впроваджених у III ст. по списку
Notitia Dignitatum**

1.1. Західна Римська імперія

Тип підрозділу	Провінція	Головуюча посада	Назва підрозділу	Чисельність підрозділів
<i>Equites Dalmatae</i>	Комітат	Magistro equitum praesentalis I Orientis	Equites Octavo Dalmatae	1
	Там само	Така сама	Equites Dalmatae Passerentiaci	1
	Там само	Comes litoris Saxonici per Britanniam	Equites Dalmatae Branodunenses	1
	Панонія	Дукс	Equites Dalmatae	7
	Там само	Така сама	Cuneus equitum Dalmatarum	1
	Панонія Перша	Така сама	Equites Dalmatae	5
	Там само	Така сама	Cuneus equitum Dalmatarum	1
	Валерія	Така сама	Equites Dalmatae	11
	Там само	Така сама	Cuneus equitum Dalmatarum	1
	Белгіка друга	Така сама	Equites Dalmatae	1
Всього				31
<i>Equites Mauri</i>	Комітат	Magistro equitum praesentalis	Equites Mauri alites	1
	Там само	Така сама	Equites Mauri feroses	1
Всього				2
<i>Equites Scutarii</i>	Там само	Magister Equitum	Equites scutarii	1

	Там само	Comes Africae	Equites scutarii iuniores scholae secundi	1
	Там само	Така сама	Equites scutarii seniores	1
	Там само	Така сама	Equites scutarii iuniores	1
	Там само	Comes Britanniae	Equites scutarii Aureliaci	1
	Там само	Comes Tingitaniae	Equites scutarii seniores comitatenses	1
Всього				6
<i>Equites Stablesiani</i>	Там само	Magister Equitum	Equites stablesiani Italiciani	1
	Там само	Magistro equitum Galliarum	Equites stablesiani	1
	Там само	Comes litoris Saxonici per Britanniam	Equites stablesiani Gariannonenses	1
	Валерія	Дукс	Cuneus Equitum stablesianorum	1
	Панонія Перша	Така сама	Такий саме	1
	Реція	Така сама	Equites stablesiani seniores	1
	Там само	Така сама	Equites stablesiani iuniores	2
Всього				8
<i>Equites Promoti</i>	Комітат	Magister Peditum	Equites promoti seniores	1
	Там само	Comes Africae	Equites promoti iuniores	1
	Там само	Magister Equitum	Cuneus equitum promotorum	1
	Панонія Друга	Дукс	Equites promoti	2
	Валерія Ріпенсіс	Така сама	Такий саме	2

	Панонія Перша	Така сама	Такий саме	4
Всього				11
Всього по Західній Римській імперії				58

1.2. Східна Римська імперія

Тип підрозділу	Провінція	Головуюча посада	Назва підрозділу	Чисельність підрозділів
<i>Equites Dalmatae</i>	Комітат	Magister militum praesentalis I Orientis	Equites Quinto Dalmatae	1
	Там само	Така сама	Equites Nono Dalmatae	2
	Там само	Magister militum praesentalis II Orientis	Equites Sexto Dalmatae	1
	Там само	Magistri militum per Orientem	Equites Tertio Dalmatae	1
	Фінікія	Дукс	Equites Dalmatae Illyriciani	1
	Сирія	Така сама	Такий саме	1
	Осроне	Така сама	Такий саме	1
	Палестина	Така сама	Такий саме	1
	Аравія	Така сама	Такий саме	1
	Мезія	Така сама	Cuneus equitum/equitum Dalmatarum	3
	Дакія	Така сама	Такий саме	2
	Там само	Така сама	Cuneus equitum Dalmatarum Fortensium	2

	Там само	Така сама	Cuneus equitum Dalmatarum Divitensium	1
Всього				18
<i>Equites Mauri</i>	Фіваїда	Така сама	Cuneus equitum Maurorum scutariorum	1
	Палестина	Така сама	Equites Mauri Illyriciani	1
	Арабія	Така сама	Такий саме	1
	Осроена	Така сама	Такий саме	1
	Сирія	Така сама	Такий саме	1
	Фінікія	Така сама	Такий саме	1
	Валерія	Така сама	Такий саме	1
	Панонія Перша	Така сама	Такий саме	1
Всього				8
<i>Equites Scutarii</i>	Комітат	Magister Militum Praesentalis I	Equites primi scutarii	1
	Там само	Magister Militum Praesentalis II	Equites secundi scutarii	1
	Там само	Така сама	Equites scutarii	1
	Там само	Magister Militum per Orientem	Equites primi scutarii orientales	1
	Палестина	Дукс	Equites scutarii Illyriciani	1
	Арабія	Така сама	Такий саме	1
	Фіваїда	Така сама	Такий саме	1
	Сирія	Така сама	Такий саме	1
	Месопотамія	Така сама	Такий саме	1
	Там само	Така сама	Equites scutarii indigenae Pafenses	1
Всього				10
<i>Equites Stablesiani</i>	Комітат	Comes limitis Aegypti	Equites stablesiani	1
	Там само	Magistri militum per Orientem	Equites secundi stablesiani	1

	Там само	Така сама	Equites tertii stablesiani	1
	Дакія Ріпенсіс	Дукс	Cuneus Equitum stablesianorum	1
	Мезія Друга	Така сама	Такий саме	1
	Скіфія	Така сама	Такий саме	2
Всього				7
<i>Equites Promoti</i>	Комітат	Magister Militum Praesentalis I	Equites promoti seniores	1
	Там само	Така сама	Equites promoti iuniores	1
	Там само	Magister Militum per Orientem	Equites promoti clibanarii	1
	Фіваїда	Дукс	Equites promoti indigenae legio tertia Diocletiana	1
	Палестина	Така сама	Equites promoti Illyriciana	3
	Там само	Така сама	Equites promoti indigenae	2
	Арабія	Така сама	Equites promoti Illyriciana	1
	Там само	Така сама	Equites promoti indigenae	2
	Фінікія	Така сама	Такий саме	3
	Сирія	Така сама	Equites promoti Illyriciani	1
	Там само	Така сама	Equites promoti indigenae	2
	Осроєна	Така сама	Equites promoti Illyriciani	1
	Там само	Така сама	Equites promoti indigenae	2
	Месопотамія	Така сама	Equites promoti Illyriciani	1
Всього				22
Всього по Східній				65

Римській імперії				
-------------------------	--	--	--	--

Таблиця 2. Загальні кількості підрозділів в Римській імперії у Notitia Dignitatum по типам

Equites Dalmatae	49 (комітатенси – 8, лімітани – 41)
Equites Mauri	10 (комітатенси – 2, лімітани – 8)
Equites Scutarii	16 (комітатенси – 10, лімітани – 6)
Equites Stablesiani	15 (комітатенси – 6, лімітани – 9)
Equites Promoti	33 (комітатенси – 6, лімітани – 27)

Всього по імперії: 123.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аммиан Марцеллин. История / Пер. с лат. Ю. А. Кулаковского и А. И. Сонни. Санкт-Петербург: Алетейя, 1994. 570 с.
2. Аврелий Виктор. О цезарях / Пер. с лат. В. С. Соколова // Вестник древней истории. Москва: Издательство РАН, 1963. № 4. С. 227–257.
3. Вегеций Флавий Ренат. Краткое изложение военного дела / Пер. с лат. С. П. Кондратьев. Санкт-Петербург: Амфора, 2004. 268 с.
4. Геродиан. История императорской власти после Марка / Пер. с лат. А. И. Доватура. Санкт-Петербург: Алетейя, 1995. 289 с.
5. Дион Кассий Коккеян. Римская история / Пер. с древнегреч. под ред. А. В. Махлаюка. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2014. 680 с.
6. Зосим. Новая история / Пер. с лат. Н. Н. Болгова. Белгород: Издательство БелГУ, 1999. 344 с.
7. Либаний. Речи / Пер. с лат. С. П. Шестакова. Казань: Типолитография Императорского Университета, 1914. Т. I. 522 с.
8. Требеллий Поллион. Двое Галлиенов; Божественный Клавдий; Тридцать тиранов / Перевод с лат. С. П. Кондратьева под редакцией А. И. Доватура // Жизнеописания августов // Властелины Рима. Москва: «Наука», 1992. 380 с.
9. Флавий Вописк. Кар, Карин и Нумериан / Пер. с лат. С. П. Кондратьева // Жизнеописания августов // Властелины Рима. Москва: Наука, 1992. 380 с.
10. Фотий. Зосим. Новая история // Мириобиблион / Пер. с греч. Д. В. Мещанский. Хабаровск, 2014.
11. Codex Theodosianus / ed. by T. Mommsen and E. Meyer. Berlin, 1905.
12. Grenfell B. P., Hunt A. S. The Oxyrhynchus Papyri. Part XII: Nos. 1405–1593. London: Oxford university press, 1916. 384 p.

13. John the Lydian. *On the magistracies of the Roman constitution* / Ed. and trans. T. F. Carney. Lawrence: Coronado Press, 1971. 129 p.
14. Mea C. *Annexe 2. Catalogue des inscriptions // La cavalerie romaine des Sévères à Théodose. Histoire*. Bordeaux: Université de Bordeaux-Montaigne, 2014. P. 566-567.
15. *Notitia dignitatum*. Basel, 1436. 175 S.
16. *Notitia dignitatum* / ed. by O. Seeck, T. Mommsen. Berolini: Apud weidmannos, 1876. 340 с.
17. *Zonarae Ioannis. Epitome Historiarum, XII, 24* / Ed. by L. Dindorfi. Lipsiae: V.G. Teubner, 1870. Vol. 3. 388 p.

18. Алексинский Д. П. Римская конница III–IV вв. // *Всадники войны. Кавалерия Европы*. Санкт-Петербург: Полигон; АСТ, 2005. С. 115–121.
19. Банников А. В. В. И. Холмогоров и начало изучения позднеимской военной организации в отечественной историографии // *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: сб. статей*. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2008. № 7. С. 529–540.
20. Банников А. В. Пограничные войска Римской империи (*limitanei* и *ripensis*) // *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2008. № 7. С. 277–286.
21. Банников А. В. Римская армия в IV столетии (от Константина до Феодосия). Санкт-Петербург: Нестор-история, 2011. 264 с.
22. Банников А. В. *Comitatenses, comitatus* и «полевая армия» // *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: сб. статей*. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2005. № 4. С. 317–330.
23. Банников А. В. На пути к Адрианополю. Последняя страница римской военной истории. Санкт-Петербург: «Наука», 2017. 303 с.
24. Банников А. В. Эволюция римской кавалерии в III–V вв. н. э. // *Проблемы античной истории. Сборник научных статей к 70-летию со*

- дня рождения проф. Э. Д. Фролова. Санкт-Петербург: Центр антиковедения СПбГУ, 2003. С. 306–311.
25. Банников А. В. Этапы формирования походной армии и мобильная кавалерия Галлиена // Альманах современной науки и образования. Тамбов: «Грамота», 2015. № 8. С. 19–22.
26. Банников А. В. Вегеций о системе комплектования римской армии // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: сб. статей. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2013. № 13. С. 263–276.
27. Банников А. В. Позднеримская военная система: изменение традиционной структуры и выработка новых форм организации: Автореферат дис... доктора исторических наук. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2011. 40 с.
28. Бозк Я. Римская армия эпохи Ранней империи. Москва, 2001. 400 с.
29. Вус О. В. Подразделения Equites Dalmatae в армии Римской империи во второй половине III–V вв. // Дриновский сборник. Харьков: Издательство «БАН» имени проф. Марина Дринова, 2017. Т. X. С. 49–58.
30. Волынкин Д. Г. Реформа римской конницы при императоре Галлиене в 253 – 268 гг. н. э. (историографический обзор) // Древний мир: история и археология. Москва: Спутник +, 2020. С. 98–105.
31. Волынкин Д. Г. Структура и организация мобильной армии императора Галлиена в 260–268 гг. // Исторический журнал: научные исследования: электрон. научн. журн. 2021. №3 С. 16–25.
32. Глушанин Е. П. Военные реформы Диоклетиана и Константина // ВДИ. Москва: Наука, 1987. № 2. С. 51–73.
33. Глушанин Е. П. Предпосылки реформ Галлиена и их место в трансформации римской армии // Страны Средиземноморья в античную и средневековые эпохи. Проблемы социально-политической истории. Межвузовский сборник. Горький: Издание ГГУ им. Н. И. Лобачевского, 1985. С. 95–106.

34. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. Германцы / Пер. с нем. В. И. Авдиева. Санкт-Петербург: Ювента; Наука, 1999. Т. 2. 354 с.
35. Дьяконов И. М., Неронова В. Д., Свенцицкая И. С. История Древнего мира. Упадок древних обществ. Москва: Наука, 1989. Т. 3. 407 с.
36. Зубарь В. М., Сарновски Т., Антонова И. А. Новая латинская надпись из раскопок цитадели и некоторые вопросы позднеантичной истории Херсонеса // Херсонесский сборник. Севастополь: «Национальный заповедник Херсонес Таврический», 2001. Вып. XI. С. 106–115.
37. Колобов А. В. Римские легионы вне полей сражений (Эпоха ранней Империи). Пермь: Издательство Пермского университета, 1999. 133 с.
38. Князький И. О. Император Диоклетиан и закат античного мира. Санкт-Петербург: Алетейя, 2010. 144 с.
39. Конноли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории / Пер. с англ. С. Лопуховой, А. Хромовой. Москва: Эксмо-Пресс, 2001. 320 с.
40. Лукьянов А. О., Комлев П. А. Реформы Галлиена как предпосылки создания новой военной системы поздней Римской империи // Язык. Культура. Коммуникации. Челябинск: Издательство ЮУрГУ, 2016. № 2. С. 1–4.
41. Мартемьянов А. П. Ветераны римской армии – магистраты и жрецы в Нижней Мезии. Харьков: Контраст, 2021. 296 с.
42. Мехамадиев Е. А. Войсковые подразделения позднеримской Киренаики в IV–V вв.: организационные и территориальные аспекты в контексте данных Синезия Киренского // Вестник древней истории. Москва: «Наука», 2014. № 3. С. 111–133.
43. Махлаюк А. В. Солдаты Римской империи. Традиции военной службы и воинская ментальность. Санкт-Петербург: Акра, 2006. 440 с.
44. Мишуров Н. В. К вопросу о создании мобильной армии при императоре Галлиене // Демидовский временник: материалы научной конференции, посвящённой 25-летию исторического факультета. Ярославль:

- Издательство Ярославского государственного университета, 2014. С. 34–42.
45. Сергеев И. П. Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории. Харьков: Майдан, 1999. 212 с.
46. Серафимов Н. М. Дворцовые схолы Поздней римской империи // *Parabellum*. Санкт-Петербург: Эксмо, 2009. № 29. С. 45–58.
47. Ткаченко А. А. *Notitia Dignitatum* как источник по позднеантичной эмблематике // *Signum*. Москва: Б. А. Головкин, 2000. № 2. С. 33–40.
48. Циглер М. В. Проблема преодоления экономических последствий кризиса III века в Римской империи в период раннего домината // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Самара: Издательство Самарского государственного университета, 2015. Т. 17, № 3. С. 241–247.
49. Циркин Ю. Б. «Военная анархия» (из политической истории Рима III в. н. э.) // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: сб. статей. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2010. № 9. С. 271–288.
50. Штаерман Е. М. Этнический и социальный состав римского войска на Дунае // ВДИ. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1946. № 3. С. 256–266.
51. Alföldi A. *Der Usurpator Aureolus und die Kavalleriereforme des Gallienus* // *Zeitschrift für Numismatik*. Berlin: Weidmannsche buchhandlung, 1927. Bd. 37. S. 197–212.
52. Altheim F. *Niedergang der alten Welt. Eine Untersuchung der Ursachen*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1952. Bd. II. 350 S.
53. Arnheim M. *The senatorial aristocracy in the Later Roman Empire*. Oxford: Clarendon Press, 1972. 268 p.
54. Blois L. *The Policy of the Emperor Gallienus*. (Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society.) Leiden: E. J. Brill, 1976. 242 p.

55. Britton, P. D. The military and administrative reforms of the emperor Gallienus. Durham: Durham University, 1981. 225 p.
56. Chastagnol A. L'évolution politique sociale et économique du monde romain, de Dioclétien à Julien, la mise en place du régime du Bas-Empire, 284-363. Paris: Société d'édition d'enseignement supérieur, 1982. 394 p.
57. DuBois M. S. Auxillae. A compendium of non legionary units of the Roman army. Raleigh, 2015. 554 p.
58. Dziurdzik T. The Relation of Late Roman Equites Dalmatae to Dalmatia // *Illyrica Antiqua II - In honorem Duje Rendić-Miočević*, Proceedings of the international conference. Zagreb, 2017. P. 223–233.
59. Der Kleine Pauly in fünf Banden. Lexicon der Antike. Band 3. Iuppiter – Nasidienus. Munchen: Deutscher Taschenbuch Verlag. 1591 S.
60. Esposito G. Armies of the Late Roman Empire AD 284 to 476: History, Organization & Equipment. Barnsley: Pen and Sword Military, 2018. 208 p.
61. Forni G. Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano. Milano; Roma: Fratelli Bocca Editori, 1953. 244 p.
62. Gallion P. Western Gaul in the Third Century // *The Roman West in the Third Century*. Oxford: B.A.R., 1981. P. 2. P. 259–286.
63. Grosse R. Römische Militargeschichte von Gallienus bis zum Beginn der Themenverfassung. Berlin: Weidmann, 1920. 346 S.
64. Homo L. L'Empereur Gallien et la crise de l'Empire Romain au III siècle // *Revue historique*. Paris: Presses Universitaires de France, 1913. № 113. P. 1–22.
65. Hoffmann D. Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum. Düsseldorf: Rheinland-Verlag, 1969–1970. Vol. 1. 531 S.
66. Hiernard J. Une source de l'histoire romaine: la monnaie impériale de Septime Sévère à Constantin // *Pallas – Revue d'études antiques*. L'Empire romain de 192 à 325. Toulouse: Presses universitaires du Mirail, 1997. P. 79–125.

67. Jones A. H. M. *The Later Roman Empire 284–602, a Social Economic and Administrative Survey*. Oxford: Basil Blackwell, 1964. Vol. 1. 522 p.
68. Mommsen T. *Abriss des römischen Staatsrechts*. Leipzig: Duncker and Humblot, 1893. 375 S.
69. Macdowall S. *Late roman cavalryman, 236–565 AD*. London: Osprey Publishing, 1999. 64 p.
70. McNab C. *The Roman Army: The Greatest War Machine of the Ancient World*. Oxford: Osprey Publishing, 2012. 280 p.
71. Nicasie M. J. *Twilight of Empire. The Roman Army from the Reign of Diocletian until the battle of Adrianople*. Amsterdam: J.C. Gieben, 1998. 321 p.
72. Nagy T. *Commanders of Legions in the age of Gallienus* // *Acta Archeologica Hungarica*. Budapest: Akadémiai Nyomda, 1965. № 17. P. 289–307
73. Nischer E.C. *The Army reforms of Diocletian and Constantine and their modifications up to the time of the Notitia Dignitatum* // *The Journal of Roman Studies*. London: Society for the Promotion of Roman Studies, 1923. № 13. P. 1–55.
74. Parker H. M. D. *The Legions of Diocletian and Constantine* // *Journal of Roman Studies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1933. Vol. 12. P. 175–179.
75. Rance P. *The Third Equites Stablesiani at Cyrrhus* // *Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts*. München: Munchen universitat, 2012. № 42. P. 345–358
76. Reece R. *The third century: crisis or change?* // *The Roman West in the Third Century*. P. 1. Oxford: B.A.R., 1981. P. 27–38.
77. Ritterling E. *Zum römischen Heerwesen des ausgehenden dritten Jahrhunderts* // *Beiträge zur Alten Geschichte und Griechisch-Römischen Alterthumskunde*. Berlin: Otto Hirschfelds, 1903. S. 345–349.

78. Southern P., Dixon K. R. *The Late Roman Army*. Toronto: University of Toronto Press, 1997. 224 p.
79. Sidnell Ph. *Warhorse. Cavalry in Ancient Warfare*. London: Hambledon Continuum, 2006. 376 p.
80. Speidel M. *Stablesiani: The Raising of New Cavalry Units during the Crisis of the Roman Empire // Chiron*. Berlin: Walter de Gruyter, 1974. № 4. P. 221–226.
81. Speidel M. *Guards of the Roman Armies*. Bonn: Habelt, 1978. 149 p.
82. Speidel M. *Mauri equites. The tactics on light cavalry in Mauretania // Antiquités africaines*. Paris: CNRS Éditions, 1993. № 29. P. 121–126.
83. Southern P. *The Roman Empire from Severus to Constantine*. London: Routledge, 1994. 414 p.

РЕЗЮМЕ

Дослідження присвячене вивченню процесу утворення та подальшого розвитку підрозділів регулярної кінноти, що були сформовані у контексті створення мобільного корпусу у середині III ст. імператором Галлієном та послідовними правителями. Окрім безпосереднього вивчення історичного шляху кавалерійських контингентів особлива увага була присвячена контекстним подіям, процесам та явищам, що мали вплив на причини, цілі та стимули для розвитку цих контингентів. Так, окремі параграфи праці були присвячені історичному фону досліджуваних процесів, конструюванню явища мобільного корпусу, його складу та чисельності, ролі реформ Діоклетіана та Константина у розвитку вказаних підрозділів. Особливе значення для дослідження має докладний аналіз документу *Notitia Dignitatum*, що дозволило чітко прослідкувати тенденції розвитку. У висновку зазначено, що досліджувані підрозділи на перших етапах свого існування мали різючі відмінності, але з плином часу спільне існування у контексті пізньої римської військової системи майже повністю нівелювало наявну «етнічну» чи інші специфіки підрозділів. Водночас, реформування призвело до набуття цими контингентами нових відмінностей.

SUMMARY

The study is devoted to the the process of formation and further development of regular cavalry units, which were formed in the context of the creation of a mobile corps in the middle of the III century by Emperor Gallienus and subsequent rulers. In addition to the direct study of the historical path of cavalry contingents, special attention was paid to contextual events, processes and phenomena that had an impact on the reasons, goals and incentives for the development of these contingents. Thus,

separate paragraphs of the work were devoted to the historical background of the researched processes, the construction of the phenomenon of the mobile corps, its composition and number, the role of the reforms of Diocletian and Constantine in the development of these units. A detailed analysis of the Notitia Dignitatum document is of special importance for the research, which allowed us to clearly follow development trends. The conclusion states that the studied units at the first stages of their existence had striking differences, but over time, the joint existence in the context of the late Roman military system almost completely eliminated the existing "ethnic" or other specificities of the units. At the same time, the reformation led to the acquisition of new differences by these contingents.